

૩૪૫૭

દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિ

અંડ ૩ જો.

સીતા વનવાસ.

મૂળ અંગાળીમાં

પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે કર્યો

તેનું બાપાન્તર કરનાર

નારાયણ હેમચંદ્ર.

તેમણે રા૦ રા૦ પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી

જ્ઞાલા જુનાગઢના નાયબ દિવાનના

આશ્રયથી મુદ્રાંકિત કર્યો.

—•••••—

અંખડિ

“અભ્યુદયશાસ્ત્ર સોસાઈટી” પ્રેસમાં છાપ્યા.

સન ૧૮૮૮.

પ્રસ્તાવના.

આપણા દેશની નારીપ્રકૃતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ગુણો જોવામાં આવેછે, તેથી ભારતની આઠલી હીનાવસ્થામાં પણ તેનું મુખ ઉજવલ રહ્યું છે; હિંદુઓના ગૃહમાં પવિત્રતા આશ્ચર્ય ભાવે રક્ષા કરેછે. ભારત અંગના જેવી પતિવ્રતા, કષ્ટ સહન કરવાવાળી, સ્વાર્થત્યાગ કરનારી, અને પ્રલોભનને જય કરનારી તેવીજ અચંચળ, શાન્ત સ્વભાવની અને ધર્મનિષ્ઠાવાળી છે; પૃથ્વીમાં એવી ધણી થોડી જોવામાં આવે છે. વિશેષ વિવેચના કરી જોયાથી માલમ પડશે કે, તેવી નારી કોઈ આદર્શ ચરિત્રથી ઉત્પન્ન થઈછે. ભારતની પ્રત્યેક નારીની આંખ સામે અને હૃદયદર્પણમાં જે આદર્શ ચરિત્ર અવિનશ્વર અક્ષરથી પણ વધારે ઉજવલ વર્ણમાં ચિત્રિત રહ્યુંછે, તે સીતાનું ચરિત્ર છે. જન્મ દુઃખિની સીતાએ ચિરંજીવન દુઃખમાંજ ગાળ્યું, પરંતુ તેનું જીવન પતિવ્રતાની આજ્ઞ થઈ, ને તે સ્ત્રીજાતિને ધર્મશિક્ષણ આપવામાં લાગી રહ્યુંછે.

સીતા મિથિલના રાજર્ષિ જનકની કન્યા હતી, જનક બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા, તેથી તેમણે પોતાની કન્યાને ધર્મની ઉચ્ચ નીતિથી દીક્ષિત કરી હતી. સીતાએ જે નીતિશિક્ષા લાભ કરી હતી, તેનો પરિચય વાક્યથી થતો નથી; પરંતુ તેનું જીવનવર્ણન તે વિષે થોડી સમજણ આપશે.

અયોધ્યાના રાજા શ્રી રામચંદ્ર જ્યારે પિતૃસત્ય પાળવા માટે રાજસંપદ છોડી સંન્યાસી વેષથી વનવાસ જવા નિકળ્યા ત્યારે સીતાએ તેમની સાથે જવાને કહ્યું. રાજકન્યા, રાજવંશુ ઈચ્છા કર્યાથી સુખ સંપદમાં વગર હરકતે રહી શકત. પરંતુ ઈચ્છાપૂર્વક તે સર્વ તૃણવત્ માનીને સ્વામીની સેવા માટે સહન નહિ થઈ શકે એવો ક્લેશનો બોળે માથે ઉઠાવી તેમની સાથે પોતે વનચારીથી થઈ. સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને સ્વામીની અનુવર્તિ થવું એજ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે, આ નીતિ તેમણે પોતાના જીવનમાં બાલ્યકાળથીજ પરીણત કરી હતી. તેથી પતિ-સહ સુપડીમાં રહી કૃળમૂળ ભક્ષણ, વનચર મૃગસહ આલાપ પરિચય કરી જીવન ગાળવા લાગી. સીતાને એમાં સ્વર્ગસુખનો અનુભવ આવતો હતો. આ સુખ શાથી સ્થાપીત થયું હતું? ખરેજ પોતાના સ્વામી પ્રત્યે દૃઢ-ભક્તિનું આ કૃળ હતું. થોડા દિવસ એમ વહ્ણા પછી નિશાયર રાવણ આવી તેમનું હરણ કરી ગયો. એડી વેષિત કરીને અશોકવનમાં તેમને રાખી. ત્યાં સીતાના ચરિત્રની વિશેષ પરીક્ષા થઈ. પ્રલોભન અને વિભિષિકા બન્નેએ એકત્ર થઈને તેમને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા વારતે જોડેલો થઈ શકે તેટલો ચત્ત કર્યો, પરંતુ કોઈ રીતે તેમના પતિગત અટલ ચિત્તને તેઓ વિચલિત કરવામાં ફાયા નહિ. સીતાએ તેના કોપપર નજર કરી નહિ. સાધ્વીનારીનું દુઃસહ તેજ દુર્વત રાવણ સહન નહિ કર્યાથી પાછું જવું પડ્યું હતું. રાવણની પુરીમાં અતુલ સંપત્તિ

હતી. સુભગ, સુરમ્ય, સુશોભન, સર્વભીજગતનું વાંછિત
 ધન હતું તે આપાને રાવણ તેમની ચરણસેવાનો અ-
 ભિલાષી થયો, પોતાની સર્વ રાણીઓને તેમની દાસી
 કરવાને કહ્યું, તથાપિ તે કેાઈ રીતે સીતાના ચિત્તને અણુ-
 માત્ર આકૃષ્ટ કરી શક્યો નહિ. એ વખતની સીતાની
 હાલતનો વિચાર કર્યોથી કેાઈના પણ મનમાં એદ થયા
 વિના રહેશે નહિ. સ્વામીને વનમાં મૂકીને આવીછે તે-
 મને પાછા ક્યારે મળીશ એ વિચાર અહોનીશ તેના હૃદ-
 યને વ્યાકુલ કરતો હતો. આરેબાણુ રાવણની ચેડીઓ
 એમને વશીભૂત કરવા માટે તર્જન, ગર્જન, તિરસ્કાર
 અને પ્રહાર કરતી, તે અવસ્થામાં પ્રાણ ધારણ
 કરવો અસંભવિત હતો, તથાપિ સીતા યથાર્થ વીરના
 પ્રમાણે સર્વ તાડના અને યંત્રણા શોસતી હતી અને
 પ્રાણપતિના, ઉદ્દેશથીજ જીવન ધારણ કરતી હતી.
 રામરાવણમાં લઢાઈ થઈ, રાક્ષસનો વંશ નિર્વંશ કરીને
 જ્યારે સીતાનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે રામ તેમને લઈને
 અયોધ્યા ગયા. અયોધ્યામાં રાજ્યસુખ થોડું અનુ-
 ભવ કર્યું ન કર્યું એટલામાં સીતાના દુર્ભાગ્યનો બીજો
 એક બનાવ બન્યો, પ્રાણપ્રિય પતિ રામચંદ્રે સીતાને
 વાસ્તે દુર્વહ કલેશ સહન કરીને સીતાનો ઉદ્ધાર કર્યો
 હતો, તેમણે એક પરિચટના મૂર્ખ વચન સાંભળી સીતાને
 ગરોદર સ્થિતિમાં તજી. સીતા વાલ્મીકિના તપોવનમાં
 આશ્રય લઈ રહી. તેમને બે વીર તનય પ્રસવ થયા
 તેઓ થોડા કાળમાં વિદ્યાવિશારદ થયા, પરંતુ તેઓ

સહવર્તમાન પણ સુખ ભોગવવું સીતાના ભાગ્યમાં બન્યું નહિ. શ્રીરામચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બન્ને પુત્રોએ સુમધુર સ્વરથી રામાયણ ગાયું તેથી સર્વ મનુષ્યો ઘણાજ આનંદિત થયા અને રામને તેની ખબર કહી તેથી તેમને બોલાવીને રામાયણનો કેટલોક ભાગ સંભળાવ્યો. કૌશલ્યાએ રામ અને સીતાની મુખ મુકાનો આભાસ બન્ને કુમારોમાં જોઈને મનમાં ધાર્યું કે, એ સીતાના પુત્ર હોવા જઈએ તેની ખાતરી કરવા માટે બન્ને કુમારોને બોલાવીને તેમના માતાપિતા સંબંધી પૂછ્યું, તેઓએ પોતાના માબાપના સંબંધી અજ્ઞાનતા દેખાડી; તેથી વાલ્મીકિને તે સંબંધી ખબર પૂછી, વાલ્મીકિએ સર્વ હકીકત જણાવી અને સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની વિનંતિ કરી. તે સાંભળીને રામે કહ્યું કે, જો પ્રજા ગ્રહણ કરવાની અનુમતિ આપે તો ઘણી ખુશીની સાથે પાછી ગ્રહણ કરીશ, જો પ્રજા પરીક્ષા લેવા માગે તો પરીક્ષા આપશે તો હું ગ્રહણ કરીશ. ત્યારપછી સભામાં સીતાને બોલાવીને વાલ્મીકિએ પ્રજા સમક્ષ રામને સીતાને ગ્રહણ કરવાની વિનંતિ કરી તેથી કેટલીક પ્રજા આનંદિત થઈ અને કેટલીક પ્રજા નાખુશ થઈ તે જોઈને રામચંદ્રે સીતાના ચરિત્રની પાછી પરીક્ષા લેવાની ઠરાવી. શ્રીરામચંદ્રના મુખથી આવા પોતાના વિષેના સંદેહ રૂપી ઠરાવથી અતિ દુઃખી થઈ સીતાએ પ્રાણ છોડ્યો.

સીતાએ ચિ રજીવન દુઃખ ભોગવ્યું હતું, ત્યારે તે શાવારને જીવન ધારણ કરી રહી હતી, એવો ધણકોના

મનમાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો હશે ; અને ઘણકો સીતાને દુર્ભાગ્ય જાણીને તેમના પ્રતિ કૃપા અશ્રુ વરસાવતા હશે પરંતુ વિવેચના કરી જોયાથી પ્રમાણ થશે જે સીતાના પ્રમાણે જીવનકોઈએ ધારણ કર્યું નથી, અને તેમના જેવી સૌભાગ્યવતી રમણીકોઈજ થઈ નથી. ભારત સંતાનો! કૃપાયક્ષુએ નહિ જોતાં આનંદ વિસ્ફારિત નેત્રથી, તેના પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરો. આત્મસુખને વાસ્તે જેનું જીવતર છે તેનું જીવન અતિ નિકૃષ્ટ પશુ જીવતર છે. જગતના મંગળને વાસ્તે જેનું જીવતર છે, તેનું જીવતર પ્રકૃત મૂલ્યવાન અને ઈશ્વરના આશીર્વાદને પાત્ર છે. સીતાના જીવતરે જે ધર્મદૃષ્ટાંત પ્રદર્શન કર્યું છે. તેથી તે અમર અને ચિરજીવંત થઈને ભારત ધરને પવિત્ર અને સુખી કરે છે. પોતાના જીવનનું વર્તમાન ફળ જો તે આજ જોઈ શકત તો પોતાના સંઘળા જીવનનું કષ્ટ ચંત્રણા શું તે નિમેષમાં ભૂલી જાત નહિ? પોતાના જીવનમાં એથી પણ વધારે કષ્ટ સહન કરીને પણ જો નારીકુળને સ્વર્ગીય ધર્મનું શિક્ષણ કારણ થઈ પડવાને શું તે ઉત્સાહિત થાત નહિ?

હાલના સમયમાં ભારતનારીના પતિત્રાણ માટે પાછો સીતાનો અવિભાવ પ્રાર્થનીય થયો છે, કઈ નારી બોળને સુખી કરવા પોતાનું જીવન ઉત્સર્ગ કરવા તૈયાર છે? તેમજ સીતાના પ્રમાણે દુઃખસહન કરીને ધર્મવ્રત પાલવામાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞ છે? અલ્પનિષ્ઠ પિતા તથા ગુરૂના ઉપદેશથી અલૌકિક ધર્મદૃષ્ટાંત જગતમાં બતા-

વવાને કઈ નારી ઉત્સાહવતી છે? જે ગુજરાતી નારી ઉત્સાહવતી છે તેમને સીતાચરિત્રનું અનુકરણ કરવામાં કઈક મદદ મળે એ ઉદ્દેશથી બંગાળીમાં ભક્તિ-ભાજન પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના “સીતાર વનવાસ” નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરીને મહારી રચનાવાસી માતા દેવકોરના સ્મરણાર્થ દેવકોર ગૃહપાઠ્ય પુસ્તકાવલિનો ત્રીજો ખંડ સીતાવનવાસ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેલોકોને પસંદ પડ્યાથી મહારો શ્રમ સફળ થયેલો સમજીશ અને ઉત્સાહમાં મત્ત થઈ સીતાચરિત્રનું પુસ્તક પણ કરીશ.

આ પુસ્તક છપાવવામાં માન્યવર પુરૂષોત્તમરાય સુંદરજી આલ્પાળુનાગઢના નાયબ દિવાન તરફથી આશ્રય મળ્યાથીજ આ પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેથી તેમનો આભાર ગુજરાતી વર્ગોએ માનવો ઉચિત છે.

અંતે કૃતરાતાપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું કે આ પુસ્તકને સુધારી આપવાનું કામ શ્રદ્ધારૂપદ કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રિવાડીએ અનુગ્રહ પૂર્વક કર્યું છે તેને માટે હું એ ભાઈનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

મુંબઈ,
તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૮૮. } નારાયણ હેમચંદ.

સીતાવનવાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

ચિત્રદર્શન.

રામ રાજગાદી ઉપર બેસીને ઉત્તમ પ્રકારે રાજ-
વ્યવસ્થા અને પુત્રની પેઠે પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા.
તેમની રાજનીતિયુક્ત વ્યવસ્થાથી થોડા દિવસમાં
આખું કૌશલરાજ્ય સર્વ પ્રકારે સુખસંપદમાં પરિપૂર્ણ
થઈ ગયું. ટંકામાં તેમના અધિકારની વેળાએ પ્રજાને
જેવું સુખ મળતું હતું, તેવું ભૂમંડળમાં કાઠપણ કાળે
અથવા કાઠપણ રાજના રાજ્યમાં જોવામાં આવ્યું ન-
હોતું. તેઓ દરરોજ નિમેસે વખતે મંત્રિઓની સાથે શુદ્ધ
મનથી રાજકાર્યસંબંધી વિચાર કરતા હતા; અને
બાકી રહેલો કાળ પોતાના ત્રણ ભાઈઓ અને જનકી-
ના સહવાસસુખમાં ગાળતા હતા.

કાળે કરીને જનકીને ગર્ભ રહ્યો, તેથી રામને તથા
રાજમાતા કૌશલ્યાને ઘણોજ આનંદ થયો અને રાજ-
મહેલમાં બધે ઉત્સવ જેવું જણાવા લાગ્યું એટલુંજ

નહિ; પ્રભ પછા દંક મુદતમાં આપણે યુવરાજનું દર્શન કરીશું, એવું બાણીને આનંદથી પોતપોતાનાં મકાનોમાં ઘણા પ્રકારના ઉત્સવ કરવા લાગી.

થોડા દિવસ પછી મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગે, યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે રાજા રામચંદ્રને સહકુટુંબ પોતાના આશ્રમમાં આવવા માટે તેડું મોકલ્યું. તે વેળાએ જનકીને પૂરા દિવસ ધવા આઠ્યા હતા, એવાસ્તે તેપોતે અને તેના આગ્રહથી રામ અને લક્ષ્મણ પણ ગયા ન હોતા. માત્ર વૃદ્ધ રાણીએ અને તેમની જોડે ગુરૂ વશિષ્ઠ અને અરુન્ધતી જમાઈના યજ્ઞમાં ગયાં. દહાડા પેહોચેલી સગર્ભા જનકીને ઘરમાં મૂકીને ત્યાં જવાને તેઓ કોઈ રીતે રાજી નહોતાં પરંતુ વશિષ્ઠે જમાઈનું તેડું કબૂલ રાખવું જોઈએ એવો વિચાર કરીને ઘણી નાપુશીથી ગયા હતાં.

કેટલાક દિવસ પેહોલાં રાજા જનક, પુત્રી અને જમાઈને જોવા માટે અયોધ્યામાં આવ્યા હતા, તેઓ કૌશલ્યા વગેરે યજ્ઞના દર્શન કરવા ગયાં તે પછી થોડા દિવસમાં પાછા મિથિલામાં ગયા. સસરા અને પિતાના વિયોગથી રામ અને જનકી ઘણાંજ શોકાતુર થયાં. પૂર્ણ ગર્ભ અવસ્થામાં શોકમોહાદિથી હાનિનો સંભવ સમજીને રામચંદ્ર સર્વ કર્મ છોડી દેઈને સીતાને શાન્ત રાખવા માટે હમેશાં તેની પાસે રહેતા હતા.

એક દહાડો રામચંદ્ર જનકીની પાસે બેઠા હતા, એવી વેળાએ ચોપદાર આવીને નમ્રવચનથી બોલ્યો કે, મહારાજ ! મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી ખબર

લઈને અષ્ટાવક્ર મુનિ પધાર્યા છે. રામ અને જનકીએ આ શબ્દ સાંભળતાંજ ધણી આતુરતાથી ચોખ્ખદારને કહ્યું, તેમને જલદીથી અહિં લાવ. ચોખ્ખદાર તરત ત્યાંથી જઈને પાછો અષ્ટાવક્રની જોડે તેઓની સાથે આવ્યાં ઉભો રહ્યો અષ્ટાવક્રે ‘દીર્ઘાયુરસ્તુ’ કહીને હાથ ઊંચા કરી રામસીતાને આશીર્વાદ આપ્યો. રામ અને જનકીએ મુનિને પ્રણામ કરીને ખસવાને આસન આપ્યું, તે બેઠાં; ત્યાર પછી રામે પૂછ્યું ભગવાન કષ્યશૃંગ તો કુશળ છે ને? તેમનો યગ નિર્વિઘ્નતાથી પૂર્ણ થાય છે કે? સીતાએ પણ પૂછ્યું, મારા ગુરૂજનો તથા દેવી શાન્તા કુશળો છે ને? તેઓ સંભારે છે કે એકદમ વિસરી ગયાં?

અષ્ટાવક્રે સઉની કુશળતા જણાવીને સંભાષણ પૂર્વક જનકીને કહ્યું, દેવિ! ભગવાન વશિષ્ઠદેવે આપને કહાવી મોકલ્યું છે કે, ભગવતી વિશ્વંભરા દેવીએ તમને જન્મ આપ્યો છે; સાક્ષાત્ પ્રજાપતિ રાજા જનક તમારા પિતા છે; તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજકુળની રાણી છો; હું તમારી આપતમાં કંઈ પણ જૂદાપણું જોતો નથી; અને રાત્રિદિવસ એજ પ્રાર્થના કરું છું કે ‘તમે વીર પુત્રની માતા થાઓ,’ સીતા, આંત્ર વચન સાંભળી જરા લજ્જાયમાન થઈ. રામ ધણાજ હર્ષિત થઈને કહેવા લાગ્યા, જ્યારે ભગવાન વશિષ્ઠદેવે આશીર્વાદ આપ્યો છે, ત્યારે અવશ્ય અમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. ત્યાર-પછી અષ્ટાવક્રે રામચંદ્રને નમ્રતાથી કહ્યું કે, મહારાજ!

ભગવતી અરુન્ધતી દેવી, વૃહદ્ રાણીઓ અને કલ્યાણિ શાંતા એમણે ધણાજ આશીર્વાદ કહ્યા છે, અને કહ્યું છે કે સીતાને જે જે ઈચ્છા થાય તે તે તરત પૂરા કરવાને બંદાબસ્ત કરજો. રામે કહ્યું, આપ તેઓને મદારા પ્રણામપૂર્વક કહેજો કે, જ્યારે જ્યારે એ જે જે ઈચ્છા જણાવે છે તે તે તરત પૂર્ણ કરવામાં આવે છે; તે બાબતમાં હું એક પણ પણ વિલંબ કરતો નથી.

ત્યાર પછી અષ્ટાવકે કહ્યું, દેવિ જનકિ! ભગવાન ઋષ્યશૃંગે રનેહથી કહ્યું છે, પૃત્તિ! તું પૂર્ણ ગર્ભિવંતી છે એ વારને તને આહિં બાલાવી નહિ, એ માટે મને તારો અપ્રિય ગણીશ નહિ. તને ખુશી રાખવાનેજ રામ તથા લક્ષ્મણને તારી પાસે રાખ્યા છે; આરંભ કરેલો યજ્ઞ પૂર્ણ થશે એટલે અમે સહિ અયોધ્યામાં આવીને તારો બોળો નવા કુમારથી સુશોભિત જોઈશું. રામે આ સાંભળીને હસત યહેરે તથા ઉલ્લાસથી અષ્ટાવકને પૂછ્યું, ભગવાન વશિષ્ઠ દેવે મને કંઈ આજ્ઞા કરી છે? અષ્ટાવકે કહ્યું, મહારાજ! વશિષ્ઠ દેવે આપને કહાવી મોકલ્યું છે કે, જમાઈના યજ્ઞમાં રોકાયાથી મારે કેટલાક દિવસ સુધી આહિં રહેવું પડશે; તમે જીવાન છો અને થોડા દિવસ થયાં રાજગાદી ઉપર બેઠા છો; માટે પ્રજાને ખુશી રાખવાનો સર્વદા યત્ન કરજો; પ્રજારંજનથી ઉપજેલી નિર્ભેગ કીર્તિજ રઘુવંશનું પરમ ધન છે. રામે કહ્યું, ભગવાનની આ આજ્ઞાને માટે હું તેમના ધણોજ આભારી થયો. તેમની આજ્ઞા અને ઉપદેશ સર્વદા હું માથે ચઢા-

તું છું. આપ તેમના ચરણારવિંદમાં મ્હારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્હાને કહેજો કે, પ્રભુને સર્વ પ્રકારે ખુશીરાખવામાટે મ્હારા રનેહ, દયા તથા સુખભોગને ત્યાગ કરવાં પડે અથવા પ્રાણપ્રિય જનકીના પરિત્યાગ કરવો પડે તોપણ તેમાં આંચકો આર્થશ નહિ. પ્રભુરંજન-કાર્યમાં હું ક્ષણ પણ અળસ કરીશ નહિ એવું નિશ્ચય માનજો. રામનાં આવાં વચન સાંભળીને સીતા ઘણીજ ખુશી થઈને કહેવા લાગી, એમ ન થાય તો આર્યપુત્ર રઘુકુલ ધુરંધર કેમ કહી શકાય?

ત્યાર પછી રામચંદ્રે પાસે ઉભેલા ચાકરને અષ્ટાવક્રને વિશ્રામ કરવાની જગા દેખાડવાને આજ્ઞા કરી. અષ્ટાવક્ર આશીર્વાદ આપીને વિશ્રામ કરવા ગયા. ને રામ અને જનકી પાછાં વાતચીત કરવા લાગ્યાં. એવી વેળાએ લક્ષ્મણે આવીને કહ્યું, આર્ય! મેં એક ચિતારાને આપનું ચિત્ર ચિતરવાને કહ્યું હતું, તે તેણે આ ચિત્ર તૈયાર કરી આણ્યું છે તે જુઓ. રામે કહ્યું વત્સ! દેવી દલગીર થયાથી કેવી રીતે તેને ખુશી કરવામાં આવે તે તું સારીપેઠે જાણે છે. આ ચિત્રમાં કયાં સુધી ચિતર્યું છે? લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવી જનકીની અગ્નિથી પરીક્ષા કર્યાના બનાવ સંધી.

તે સાંભળીને રામે ધણીજ અદ્વિશોસ દેખાડીને કહ્યું, વત્સ! તું મ્હારી પાસે હવે આ વાત કહીશ નહિ. આ બનાવ સાંભળ્યાથી અથવા રમરણ થયાથી હું ધણીજ શરમાઈ છું. કેવો એવનો વિષય છે! જોણે જન્મ સી-

ધાથી જગત્ પવિત્ર થયું છે તેને વળી બીજાથી પવિત્ર કરવી! હાય! પ્રભરંજન એ કેવું ભય ઉપજાવે એવું વ્રત છે! સીતાએ તે સાંભળીને કહ્યું, નાથ! આ વાત સંભારાને શામાટે આપ વૃથા એદ પામે છો! આપે તે વેળાએ ડાહ્યાપણનું કામ કર્યું હતું; એમ જો ન કર્યું હોત તો હમેશના નિર્ભય રઘુકુળમાં કલંકનો સ્પર્શ થયો હોત, અને મ્હારો અપવાદ પણ દૂર થાત નહિ. સીતાનાં આવાં વાક્ય સાંભળીને રામચંદ્ર ધણી નિશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા, પ્રિયે! હવે એ વાત પડી મૂકા; આવો આ ચિત્ર જોઈએ.

પછી સઉ ચિત્રપટ જોવા લાગ્યાં. સીતાએ થોડી વાર સુધી અહિંથી તહિં જોઈને રામને પૂછ્યું, નાથ! આ ચિત્રના ઉપલા ભાગમાં પેલું શું ચિત્રયું છે? રામ બોલ્યા, પ્રિયે! એ સઉ સમંત્રક જૃંભક અસ્ત્ર છે. બ્રહ્માદિ પ્રાચીન ગુરૂઓએ વેદની રક્ષા કરવા માટે લાંબી મુદત સુધી તપશ્ચર્યા કરીને જે તપોમય તેજઃ-પુંજ પરમ અસ્ત્ર મેળવ્યાં હતાં. ગુરૂ પરંપરાથી ભગવાન્ કૃશાશ્વની પાસે તે અસ્ત્ર આવ્યા, અને તેમની પાસેથી રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રે તે મેળવ્યાં. ત્યારપછી તે પરમ કૃપાળુ રાજર્ષિએ મારાપર વિશેષ કૃપા દેખાડીને તાડિકા રાક્ષસીને મારવાની વેળાએ મને તે આપ્યાં હતાં, ત્યારથી એ બધાં મ્હારો પાસે છે. તને પુત્ર થશે તેના કબજામાં હવે તે રહેશે.

લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવી! અહિં ભિથિલાનું વૃત્તાન્ત જુઓ.

સીતા તે જોઈને ધણીજ ખુશી થઈને કહેવા લાગી, ઠીક આર્યપુત્ર હરધનુ ઉપાડીને ભાંગવાને તૈયાર થયા છે અને મહારા પિતાજી આશ્ચર્ય પામીને પાપણ ફરકવા વિના એકી નજરથી જીએ છે. આહા! કેવું સુંદર ચિત્ર આંક્યું છે! વળી આહિં વિવાહ વખતની સભા દેખાય છે. આ સભામાં તમારા ચાર ભાઈ તે વેળાને યોગ્ય વસ્ત્રાલંકાર પહેરેલા કેવી શોભા આપે છે. આ ચિત્ર જોવાથી જણાય છે કે જાણે હું તે પ્રદેશ અને તે સમય હાલ જોતી ઊભી છું! સીતાનું આ વાક્ય સાંભળીને પૂર્વ-વૃત્તાન્ત યાદ આવ્યાથી રામ બોલ્યા, પ્રિયે! થથાર્ય કહ્યું. મહર્ષિ શતાનંદે તારા સુંદર કોમલ હાથને મહારા હાથમાં આપ્યો હતો તે સમય હમણા જાણે હોય એમ મને ભાસે છે.

ચિત્રપટની ખીજી જગાએ આંગળી દેખાડીને લક્ષ્મણે કહ્યું, જીએ આ આર્યા (સીતા), આ આર્યા માંડવી, અને આ વધૂ શ્રુતકીર્તિ; તેણે લક્ષ્મણ (પોતાની પત્ની) ઉર્મિલાનું નામ કહ્યું નહિ. લક્ષ્મણને લક્ષ્મણમાન જોઈને તેની મશ્કરી કરવા માટે સીતાએ હસતે ચેહેરે ઉર્મિલાના ચિત્રતરફ આંગળી બતાવીને લક્ષ્મણને પૂછ્યું, વત્સ! આ બાજુએ કેનું ચિત્ર ચિતરેલું છે? લક્ષ્મણે કંઈ જવાબ ન આપતાં જરા હસીને કહ્યું, દેવિ! જીએ જીએ આહિં હરધનુ ભાંગવાની વાત સાંભળીને ક્રોધથી લાલચોળ થયેલો ક્ષત્રિયકુલનો નાશકરનાર ભગવાન ભૃગુનંદન (ફરસુરામ) અયોધ્યા જવાનો રસ્તો રોકીને

હોઆ રહ્યાછે અને પેલી બાળુએ જુઓ, ભુવનવિજયી
 આર્ય (રામ), તેમનો અહંકાર તોડવા માટે બાણ
 ફેંકવા લાગ્યાછે. રામ આત્મપ્રશંસા સાંભળવામાં
 ઘણાજ શરમાતા હતા, તેથી તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું
 લક્ષ્મણ! આ ચિત્રમાં બીજાં નાના પ્રકારનાં જોવાં
 જોવાં ચિત્ર છે તે મૂકી દઈને શામાટે આ ચિત્ર ઉપર
 ચર્ચા ચલાવોછો? સીતાએ રામનાં વાક્ય સાંભળીને
 આનંદથી કહ્યું, નાથ! આમ ના બન્યું હોત તો સંસારના
 લોકો એકે અવાજે આપની આઠલી પ્રશંસા કેમ કરત?
 ત્યાર પછી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યાની વેળાનું ચિત્ર
 નજરે પડ્યાથી આંસુભરી આંખે ગદગદ વાણીથી
 રામ કહેવા લાગ્યા, આપણે પરણી આવ્યાં તે ઠાણે
 કેટલા પ્રકારના ઉત્સવથી દિવસ ગાળ્યા હતા! પિતાજીને
 કેટલો આનંદ ઉપજ્યો હતો! ઉત્તમ વહુઓ મળ્યાથી
 માતાઓ કેવી મગ્ન થઈ હતી, અને તેમની કેટલી બરદાસ
 કરતી હતી! તથા કેટલી મમતા દેખાડતી હતી! રાજ-
 મહેલમાં નિરંતર ખુશી તથા ઉત્સવ કેવાં બ્યાપી રહેતાં
 હતાં. હાય! એવા સર્વ આનંદના તથા ઉત્સવના દિવસ
 ગયાછે! લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! આ મંથરા છે. રામે મંથરાનું
 નામ સાંભળતાંજ અન્તઃકરણમાં વિરક્ત થઈને કંઈ
 જવાબ ન આપતાં બીજી તરફ નજર કરીને કહ્યું, પ્રિય
 જુઓ જુઓ, શૃંગવના નગરમાં ઝાડ નીચે પરમ બંધુ
 નિષાદપતિની જોડે સમાગમ થયો હતો, તે સમયનું આ
 ચિત્ર એ કેવું સુંદર ચિત્રું છે!

સીતાએ તે જોઈ હર્ષ દેખાડીને કહ્યું, નાથ! આ તરફ જતાંપ્રત્યેક અને વહ્કલ ધારણનું વૃત્તાન્ત જુઓ. લક્ષ્મણે ખેદ દેખાડીને કહ્યું, ઈશ્વાકુવંશના વૃજ્ઞે, પુત્રના હાથમાં રાજસત્તા સોંપીને અરણ્યવાસ કરેછે, પરંતુ આર્યને બાલ્યકાળથીજ તે કઠોર વનવાસગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો. ત્યારપછી તેણે રામના તરફ જોઈ કહ્યું, આર્ય! મહર્ષિ ભરદ્વાજે જે વડ પાસે આપણને પ્રિયકુટ જવાનો માર્ગ દેખાડીને અગુક વાત કહી હતી તે આ કાલિન્દી કિનારા ઉપરનું વડનું ઝાડ છે. તે સાંભળીને સીતાએ કહ્યું, નાથ! આ પ્રદેશની વાત આપને સાંભરે છે? રામે કહ્યું, પ્રિયે! હું તે કેમ વીસરી જાઉં? આ જગાએ તું થાકી ગઈ હતી અને મ્હારા બોળામાં માથું રાખીને ઊંઘી ગઈ હતી.

સીતાએ બીજી તરફ આંગળી બતાવીને કહ્યું, આર્ય જુઓ જુઓ, આ તરફથી આપણે દક્ષિણ વનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ કેવું સુંદર ચિત્રેલું છે! મને સાંભરેછે કે આ જગાએ હું સૂર્યના સપ્ત તડકાથી ગભરાયલી હતી. તે વેળાએ આપે હાથમાં તાડનું પાંદડું લેઈ મ્હારા માથા ઉપર ધરી રાખીને તડકા રોક્યો હતો. રામે કહ્યું, પ્રિયે! પેલી નદીના કિનારા ઉપર તપોવનવાસી ગૃહસ્થો વાનપ્રસ્થધર્મ ધારણ કરીને રહેલા છે. તપોવનનાં પેલાં ઝાડની નીચે તેઓ કેવા વિશ્રામમુખ ભોગવવામાં વખત ગાળતા હતા! લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! પેલા ઘણા પ્રવાહ જેમાંથી નીકળી વસ્તીમાં

વહેતા જાય છે એ પાહાડ છે તે પહાડનું શિખર હમેશાં વાદળાંથી ઘેરાયલું સુશોભિત રહે છે તેની તલાટીમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઝાડ આવી રહેલાં છે તે પાંદડાંથી સદા ભરપૂર અને લીલાંછમ હોવાથી શીતળ તથા મનોહર દેખાય છે. ઉત્તમ પ્રકારના જળવાળી પવિત્ર નદી ગોદાવરી તેના પગ પાસેથી પસાર થતી હોય તે પ્રમાણે મોજા ઉડાડતી વેગથી વહી જાય છે. રામે સાંતાને કહ્યું, પ્રિયા! તને સાંભરતું હશે કે આ જગાએ આપણે કેવાં સુખમાં રહેતાં હતાં? આપણે ઝુંપડીમાં રહેતાં અને લક્ષ્મણ વનમાં ફરીને ખાવાનાં ફળમૂળ વગેરે લાવતો હતો. સવારે અને સાંજે ગોદાવરીના કિનારે હળવે હળવે ફરીને આપણે શીતળ સુગંધ હવા ખાતાં હતાં. હાય! આપણે તેવી અવસ્થામાં રહીને પણ કેવા સુખથી દિવસ ગાળતાં હતાં.

લક્ષ્મણે ચિત્રપટના ખીજ ભાગ ઉપર આંગળી ખતાવીને કહ્યું, આર્ય! આ પંચવટી છે, અને અહિં શૂર્પણખા છે. આ જોતાં જ મુગ્ધ સ્વભાવથી સીતાની અવસ્થા જાણે તે વખતના જેવી જ થઈ હોય એમ જણાવવા લાગી. તેણે ઉદાસી ચહેરે રામને કહ્યું, હા નાથ! અહિંથી હવે જોવા સાંભળવાને અંત આવ્યો! રામે હસતે મુખે તેને શાંત કરાને બોલ્યા, હે વિયોગદુઃખના અનુભવવાળી! આ ચિત્રપટ ખરેખરે પંચવટી અથવા પાપીણી શૂર્પણખાનું નથી. લક્ષ્મણે અહિંથી તહિં નજર કરીને કહ્યું કેવું આશ્ચ-

યં! ચિત્ર જોયાથી પૂર્વનું વૃત્તાન્ત વર્તમાનવત્ જણાય-
છે. દુરાચારી રાક્ષસોએ સોનાના મૃગના છળથી જે
ભારે અનર્થ કર્યો હતો, અને જેનો યોગ્ય બદલો તેમને
આપી ચૂક્યા છે, તથાપિ એ વાત યાદ આવ્યાથી કા-
ળજી કોરાઈ જાય છે. એ બનાવ બન્યા પછી આર્ય
જનશૂન્ય સ્થળે વિકલ ચિત્તથી કષ્ટ ભોગવતા હતા
તે જોયાથી સખત હૃદયું પણ પીગલ્યા શિવાય રહી
શકે નહિ! વળના જેવું હૃદય પણ જેથી ભેદાયા વિના
રહેશે નહિ.

લક્ષ્મણનું આવું કહેવું સાંભળીને સીતા આંસુ-
ભરી આંખે મનમાં મનમાં કહેવા લાગી, હાય! આ
અભાગિણીને માટે આર્ય પુત્રને કેટલુંકષ્ટ ભોગવવું પડ્યું
હતું!! આ વેળાએ રામની આંખમાંથી પણ આંસુ
પડવા લાગ્યાં, તે જોઈને લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! ચિત્ર
જોઈને આપ આટલા બધા ચિંતાતુર કેમ થાઓ છો?
રામે કહ્યું, વત્સ! તે વેળાએ મ્હારી હાલત એવી ખરાબ
થઈ હતી કે, જો વેર લેવાનો સંકલ્પ હમેશાં અન્તઃકર-
ણમાં જાગૃત રહ્યો નાહોત તો કદી પણ પ્રાણ ખારણ
કરી શકત નહિ! આ ચિત્ર જોવાથી તે અવસ્થા સાંભરી
આવે છે અને જાણે મ્હારા હૃદયની મર્મની ગાંઠો
શિથિલ થઈ હોય એમ જણાય છે! તેં એ સર્વ સાક્ષાત્
જોયું હતું, ત્યારે હવે અજાણ્યાની પેઠે શા માટે વાત કરે છે!

ઉપર પ્રમાણે રામનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણ જરા
દિલગીર અને લજ્જિત થયો તેથી ચાલતી વાત ફેરવીને રા-

મનીચિત્તવૃત્તિને બીજા વિષય પર દોરવાની આવશ્યકતા જાણીને તે બાલ્યો. આર્ય! આ બાળુએ દંડકારણ્યનો પ્રદેશ જુઓ. આ જગાએ દુર્ઘર્ષ કબંધ રાક્ષસનો વાસ હતો: આ તરફ ઋષ્યમૂક પર્વતમાં મર્તંગ મનિનો આશ્રમ છે; એ પેલી સિદ્ધ શબરી બાઈ છે: પેલી બાળુએ પંપા સરોવર દેખાગ છે, રામ પંપા શબ્દ સાંભળીને સીતા તરફ જોઈ બાલ્યા, પ્રિયે! પંપા ઘણું જ સુંદર સરોવર છે. હું તારી ખોળા કરતો કરતો એના કિનારે ગાવી ચઢ્યો; ત્યાં ગાવીને જોયું તો પ્રકુલિત થયલાં કમળો, મંદ મંદ પવનથી જરા હાલીને સરોવરમાં રહે રહે કહી શકાય નહિ એવી શોભા આપતા હતાં એમની સુગંધથી ચારે બાળુએ આનંદ આનંદ થઈ રહેતો. ત્યાં ભમરાઓ મધ ચૂસવામાં મત્ત થઈને ગુણ ગુણ સ્વરથી ગાન કરતા હતા અને હંસ, સારસ વગેરે ધણીક જાતનાં જલચર પક્ષીઓ આનંદથી એના નિર્ભય જલમાં રમતાં હતાં. તે વેળાએ મ્હારી આંખો આંસથી ભરાયલાં હોવાને લીધે હું તે સરોવરની શોભા સારીપેઠે જોઈ શક્યો નહિ; આંસુની એક ધારા નીકળ્યા પછી બીજી ધારા પડવામાં પણ માત્ર આંખને જે અવકાશ મળતો હતો, તેટલા વખત-માં જ એકવાર ઉપર ઉપરથી મેં જોયું હતું.

સીતાએ, ચિત્રપટના એક ભાગ ઉપર લક્ષ્ય રાખીને લક્ષ્મણને પૂછ્યું, વત્સ! પેલા જે પર્વતની ઉપર ફૂલોથી શોભી રહેલા કદંબના ઝાડની ડાળીઓ ઉપર

મદમત્ત મયૂરમયૂરીઓ નૃત કરેછે. અને તેની નીચે સૂકાયલા શરીરવાળા આર્યપુત્ર મુર્ચ્છિત થઈને પડયા છે, તથા તમે રોતા રોતા એમને પકડી રહ્યા છો, એ પર્વતનું નામ શું છે? લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે! એ પર્વતનું નામ માલ્યવાન છે. વરસાદના દિવસમાં એ અતિ રમણીય સ્થાન થાય છે. જુઓ તાજા વરસાદને લીધે એના શિખર ઉપર કેવી અલૌકિક શોભા થઈ રહી છે. આ જગાએ આર્ય ધણાજ વિકલચિત્ત થઈ ગયા હતા. આ વાત સાંભળવાથી પોતાની પૂર્વ અવસ્થા સાંભરી આવ્યાથી રામ ધણાજ વિકલ થઈને બોલ્યા, વત્સ! છાનો રહે, છાનો રહે! હવે તું માલ્યવાનનું નામ દેઈશ નહિ! એ સાંભળ્યાથી મ્હારો શોકસાગર વેગથી ઉછળેછે અને જનકીનો વિરહ ફરી નવો ભાવ ધારણ કરેછે! આ પ્રેમાર્થે સીતાને કંટાલો ઉપજવાના ચિન્હ દેખાવવા લાગ્યાથી લક્ષ્મણે રામને કહ્યું, આર્ય હવે ચિત્ર જોવાનું પ્રયોજન નથી; આર્યા જનકીને કંટાળો આવ્યોછે. હમણાં એમને વિશ્રામ લેવાની આવશ્યકતા જણાયછે તેથી હું જઈઉં છું; આપ આરામ ગૃહમાં પધારો.

આટલું કહીને લક્ષ્મણે વિદાયગારી લીધી. તેટલામાં સીતાએ રામને કહ્યું, નાથ! ચિત્ર જોતાં જોતાં મને એક અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈછે તે આપે પૂર્ણ કરવી પડશે. રામે કહ્યું, પ્રિયે! શી અભિલાષા છે તે કહેા હું તે પૂર્ણ કરીશ. સીતાએ કહ્યું, મ્હારી અભિલાષા એ છે કે, પાછી મુનિ-

પત્નીઓની સાથે મળીને તપોવનમાં વિહાર કરવો તથા ભાગીરથીના નિર્મળ જલમાં નાહવું. સીતાની અમિલાષા સાંભળીને રામે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! હમણા ગુરૂજનોએ આજ્ઞા કરી મોકલી હતી કે જનકીને જે અમિલાષા થાય તે તરત પૂર્ણ કરવી; એટલા માટે તપોવનમાં જવાને જરૂરની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કર. કાલે સવારે એની ઘાંઢેલી જગાએ મોકલીશું. સીતા આધી ધણીજ ખુશ થઈને બોલી, નાથ! આપને પણ સાથે આવવું પડશે. રામે કહ્યું. પ્રિયે! તે પણ શું તારે કહેવું પડશે! તારી આંખો આગળથી ખર્શીને હું શું એક પળપણ સુખી રહી શકીશ? ત્યાર પછી સીતાએ લક્ષ્મણ તરફ જોઈને કહ્યું, વત્સ! તમારે પણ અમારી જોડે આવવું પડશે. આના ઉત્તરમાં 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને જવાને ઉપયોગી તૈયારી કરવા માટે લક્ષ્મણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨ જી.

જનવાયકા.

લક્ષ્મણ ગયા પછી રામ અને સીતા વિશ્રામભવનમાં ગયાં, ત્યાં ખુલ્લા દીલથી ધણી પ્રકારની વાતચીત કરવાં લાગ્યાં. થોડા વખત પછી સીતાને ઊંધ આવવા માંડી ત્યારે રામે તેને કહ્યું, પ્રિયે! જે થાક જણાતો હોય તો મ્હારા ગળે હાથ નાંખીને થોડો કાળ વિશ્રામ કર.

સીતાએ તે પ્રમાણે પોતાનો કામળ હાથ રામને ગળે નાંખ્યો તેના સ્પર્શથી નિર્વચનીય સુખ અનુભવ કરી, રામે કહ્યું, પ્રિયે! ત્હારા હસ્તસ્પર્શથી મ્હાં સર્વ શરીર અમૃતમય થઈ ગયું છે. ઈન્દ્રિયો અપૂર્વ રસાવેશમાં મગ્ન થઈ જાય છે, ભાન ભૂલી જવાય છે અને આકસ્માત મને નિદ્રા આવે છે, કે મોહ થાય છે તે કંઈ કહી શકતો નથી. રામના મુખમાંથી નીકળેલાં આવાં અમૃતસરખાં વચન સાંભળીને સીતાએ હસતે ચેહેરે કહ્યું, નાથ! આપ હમેશ મને અનુકૂલ અને કૃપાલુ છો; હમણાં મેં જે સાંભળ્યું છે એના કરતાં સ્ત્રીને બીજો શો સૌભાગ્યનો વિષય હોય! હવે મ્હારી પ્રાર્થના એટલો છે કે આપ હમેશ મ્હારાપર આવો સ્નેહ તથા કૃપા રાખજો એટલે ઘણું છે.

સીતાના નમ્ર, મધુર અને મોહક વચન સાંભળીને રામે કહ્યું, પ્રિયે! ત્હારા વાક્ય સાંભળ્યાથી મ્હાં શરીર શીતલ થાય છે, કાન અમૃતરસમાં તદ્દલીન થઈ જાય છે, ઈન્દ્રિયો બહુ મોહિત થાય છે, અને અંતઃકરણ ઉમંગે છે. સીતા લજ્જિત થઈને બોલી, નાથ! એ વાસ્તેજ સઉ આપને પ્રિયંવદ કહે છે. ગમે તેમ હો; અંતે આ (હું) નિરભાગીણીનું આટલું બધું સૌભાગ્ય પ્રગટ થશે એમ સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું નહોતું. આમ કહીને સીતા સૂવા માટે ઉત્કંઠિત થઈ તેથી રામે તેને કહ્યું, પ્રિયે! અહિં પધારી નથી, એટલા માટે આ મ્હારા બાહુ જે આપણા વિવાહસમયથી, ગમે તો ધરમાં, ગમે તો

વનમાં, ગમે તો બાળ્યકાલમાં, ગમે તો યૌવનમાં, દરેક પ્રસંગે અને દરેક સ્થળે તને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થતા આવ્યા છે તેજ હાથ ઉપર આજપણુ વશ્રામ લો. આમ કહીને રામે પોતાના હાથ પહોળા કરી અને સીતાતેના ઉપર માથું મૂકીને તરત ઊંઘી ગઈ.

થોડીવાર સુધી સ્નેહથી સીતાનું મુખારવિંદ જોઈને, પ્રીતિપ્રદુલ્લ નયનથી રામ સ્વગત કહેવા લાગ્યા, કેવું આશ્ચર્ય! જ્યારે પ્રિયાના મુખરૂપી ચંદ્ર જોઈછું ત્યારેજ મ્હારું ચિત્ત ચંકારના જેવું બનેછે અને અન્તરાત્મા અનિર્વચનીય આનંદ રસમાં નિમગ્ન થાય છે! દૂંકામાં એ મ્હારા ધરની લક્ષ્મી સ્વરૂપ છે, મ્હારી આંખને ઠંડા અને હિતકારી અંજન તુલ્ય છે, અને એનો સ્પર્શ ચંદ્ર નરસના અભિષેક જેવો છે; મ્હારા ગળે વળગેલા એના હાથ શીતલ લીસા મોતીની માળાનું કામ સારે છે! કેવી અજાયબી! પ્રિયા સર્વ વાતે અલૌકિક અને પ્રીતિપ્રદ છે. રામ મનમાંને મનમાં આમ વિચારમાં મગ્ન હતા, એટલામાં સીતા સ્વપ્નું જોઈને ઊંઘમાં કહેવા લાગી હા નાથ! ક્યાં ગયા!

સીતાના સ્વપ્ન ભાષિત શબ્દ સાંભળીને રામ સ્વગત કહેવા લાગ્યા, કેવો ચમત્કાર! ચિત્ર જોયા-થી પ્રિયાના અંતઃકરણમાં આગળ થઈ ગયેલો વિરહ ભાવનાનો ભાવ ઉપજ્યો હતો, તેજ સ્વપ્નામાં આવીને તેને દુઃખી કરેછે. પછી સીતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં રામ પ્રેમથી રોમાંચિત થઈને

કહેવા લાગ્યા, અહા! અકૃત્રિમ પ્રેમ કેવો પરમ પદાર્થ છે! ગમે તો સુખ હોય, દુઃખ હોય, ગમે તો સંપત્તિ હોય, કે વિપત્તિ હોય, ગમે તો જીવાની હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થા હોય, તોપણ સત્યપ્રેમ સર્વ અવસ્થામાં એકસરખો અને વગર બદલાય એવો છે. એવો પ્રેમસુખના અધિકારી થવું એ કંઈ થોડા સૌભાગ્યની વાત ન કહેવાય; પરંતુ એદનો વિષય એ છે કે. આવો પ્રેમ જગતમાં ઘણોજ વિરલ તથા દુર્લભ હોયછે. જો તે એટલો વિરલ તથા દુર્લભ ન હોત તો સંસારમાં સુખની હદ રહેત નહિ.

રામના ઉપર પ્રભાણે રવગત જોલવાની સમાપ્તિ થતાંજ, વાક્ય સમાપ્ત નહિ થતાં દારપાળ સામે આવી હાથ જોડીને બોલ્યો, મહારાજ! દુર્મુખ દરવાજા ઉપર ઉભો છે. એને વિશે મહારાજની શી આજ્ઞા થાયછે? દુર્મુખ એ રામના અંતઃપુરનો ઘણોજ વિશ્વાસુ નોકર હતો. પોતાના રાજવહિવટ વિશે પ્રજાનો અભિપ્રાય કેવો છે તે યુક્તિથી જાણી લાવીને પોતાને જણાવવા માટે રામે તેને મુકરર કર્યો હતો તેથી તે દરરોજ છુપીરીતે એ વિષયનો શોધ કરતો હતો, અને જે દિવસે જે જાણતો ન રામને જણાવતો હતો. હમણાં તેને આવેલો જાણીને રામે દારપાળને કહ્યું, જલદીથી તેને મ્હારી પાસે આવવાને કહે. દારપાળે આજ્ઞા જાહેર કર્યાથી દુર્મુખે આવ્યાને રામને પ્રણામ કર્યા, અને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો. રામે તેની તરફ નજર કરીને પૂછ્યું, કેમ દુર્મુખ!

આજે શું જાણ્યું છે ? દુર્મુખે કહ્યું, મહારાજ ! સર્વ પ્રજા કહે છે કે અમે રામરાજ્યમાં પરમ સુખથી રહીએ છીએ.

આ વાત સાંભળીને રામે કહ્યું, તું દરરોજ પ્રશંસાની ખબર આપે છે; જો કાંઈએ કંઈ દોષ કહ્યો હોય તો કહે, કે જેથી તેને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવામાં આવે. મેં સ્તુતિ સાંભળવા માટે તને નીમ્યો નથી. દુર્મુખ દરરોજ સ્તુતિ સાંભળતો હતો, તેથી જ સાંભળતો હતો તે અકપટથી રામની પાસે કહેતો હતો. આજ તેણે સીતા સંબંધી દોષ સાંભળ્યા હતા પણ એ અપ્રિય ખબર કહેવી અનુચિત જાણીને તેણે છુપાવી રાખી હતી. પરંતુ રામના ઉપર પ્રમાણે કહેવાથી તે ચક્રિત તથા ગાભરો થઈને જરા વારસુધી ચુપ રહ્યો, પછી બુદ્ધિને જરા સ્થિર રાખીને શુદ્ધ મુખથી અચકતિ સ્વરથી બોલ્યો, નહિ મહારાજ ! હું કંઈ દોષ સાંભળતો નથી. તે આમ વાતચીત કરતો હતો ખરો; પરંતુ તેનો ચેહેરો ઉતરી ગયો જોવાથી રામના અંતઃકરણમાં ઘણો સંદેહ ઉપજ્યો તેથી નેમણે અત્યંત અકળાઈને વ્યાકુલ વચનથી દુર્મુખને કહ્યું, અવશ્ય આજ તો કાંઈ દોષ સાંભળ્યા છે; ગેંગે ફેફસાં માટે કરે છે ? શું સાંભળ્યું છે તે જટ કહે, વાર લગાડ નહિ. જો તું ખરી વાત નહિ કહે તો હું ત્હારા પર ઘણોજ કાપાયમાન થઈશ, અને જન્મારા સુધી તારું મોં જોઈશ નહિ.

રામનો આવો દેખાવ જોઈ ઘણોજ શકિત થઈને

દુર્મુખે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું કેવો મુશ્કેલીમાં પડ્યો છું! મહારાણી સંબંધી લોકાપવાદ મહારાજને હું શી રીતે જણાવું! હું ઘણો જ હતભાગ્ય છું, નહિતો આવી નોકરી કબૂલજ કેમ કરું! ખરે; હવે એ વિચાર કંઈ કામના નથી. જ્યારે આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં નોકરી કબૂલ કરી છે ત્યારે ખરી હઠીકત મહારાજને નિવેદન કરવી જ નોંધવે. આમ નક્કી કરીને ધ્રુજતે શરીરે તે કહેવા લાગ્યો, મહારાજ! જો સર્વ વાત યથાર્થ કહેવાની આપ આજ્ઞા કરો છો તો કૃપાકરીને આંહિથી ઉઠી બીજા ઓરડામાં ચાલો; મ્હારો પ્રાણ જતો પછ્ય એ વાત આંહિ હું કહીશ નહિ. રામ તેની વાત સાંભળવા માટે એટલા બધા ઉત્સુક થયા હતા કે સીતાને જાગવાની વાટ સુઝાં નહિ જોતાં ધીમે ધીમે પોતાના હાથ પરથી તેનું મસ્તક નીચે મેલીને દુર્મુખની જોડે બીજા ઓરડામાં ગયા.

ત્યાં જઈને રામે ઘણી જ વ્યગ્રતા દેખાડીને દુર્મુખને કહ્યું, હવે વાર ના કર; શું સાંભળ્યું છે તે બટ કહી દે. તારો દેખાવ જોઈને મ્હારા અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના સંદેહ ઉપજે છે. દુર્મુખે કહ્યું, મહારાજ! મેં જે ખરાબીની વાત સાંભળી છે તે આપની પાસે કહેવી પડશે એ મનમાં આવ્યાથી મ્હારા આપ્પા શરીરનું લોહી સુકાઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે હિતાહિતનો વિચાર નહિ કરતાં બાતમીદારનું કામ મેં માથે લીધું છે ત્યારે મ્હારે વાસ્તવિક હઠીકત અવશ્ય કહેવી પડે છે. મેં જેવું સાં-

ભણ્યું છે તે આપની પાસે નિવેદન કરું છું; એમાં મ્હારો અપરાધ ગણશે નહિ. મહારાજ! ખચિત સઉ ભોકો એકે અવાજે સર્વ પ્રકારે વિખ્યાતી કરીને કહેછે કે, અમે રા-મરાજ્યમાં પરમ સુખથી રહીએ છિયે; કાંઈ પણ રાજ-એ કાશલ દેશમાં શાસનની આવી ઉત્તમ રીતિ સ્થાપી નહોતી. પરંતુ કાંઈકાંઈ મહારાણીની વાત કહાડીને કુથલી કરેછે. તેઓ કહેછે કે આપણાં રાજનું મન ઘણુંજ નિર્વિકારી છે. સીતા એકલી આદલા કાળ સુધી રાવણના ઘરમાં રહી તોપણ મહારાજે તેમાં કંઈ ખીજી વાત તથા દોષ નહિ સમજતાં વગર હરકતે પોતાને ઘેર આણી. હવે આપણા ઘરની સ્ત્રીઓના ચરિત્રમાં દોષ લાગ્યાથી તેઓને શાસનમાં રાખવી મુશ્કેલ પડશે કારણ કે તેમ કરીશું તો તેઓ સીતાના ચરિત્રનું તથા મહારાજના કૃત્યનું વર્ણન કરીને અમને નિરૂત્તર કરશે. અથવા રાજ ધર્મોધર્મનો નિશ્ચય કરનારા છે, અમે તેમની પ્રજા છિયે તેથી તેજે ધર્મના અનુસારે ચાલેછે તે ધર્મ પ્રમાણે અમારે પણ ચાલવું પડશે. મહારાજ! જે સાંભણ્યું છે તે આપની પાસે નિવેદન કર્યું. મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરજો! હા વિ-ધાતા! આઠલે દિવસે તેં મ્હાં દુર્મુખનામ ખંડે પાડ્યું. આમ કહીને તેણે વિદાયગીરી લીધી, અને રોતો રોતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

દુર્મુખના મ્હોંથી સીતાનો અપવાદ સાંભળીને રામ હાથ મારીને સ્વગત કહેવા લાગ્યા. હવે શું કરવું!

આમ બોલોને કપાયલા આડની પેઠે તે જમીન ઉપર પડી ગયા અને આંસુભરી આંખે તથા વ્યાકુલ વચનથી વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગ્યા. અરેરે! કેત્રી ખરાબીની વાત સાંભળી! એના કરતાં મ્હારી છાતીમાં વજનો ધા થયો હોત તો ઠીક થાત! શા માટે હજી સુધી હું જીવતો રહ્યો છું! ખરેખર હું ધણેજ અભાગ્યો છું. જો એમ ના હોત તો શાવારને આવેલો રાજ્યાધિકાર છોડીને મ્હારે વનવાસ જવું પડે! શામાટે દુરાચારી દશાનન (રાવણ) પંચવટીમાં આવીને મ્હારી પ્રાણપ્રિયા જનકીનું હરણ કરીને નિર્મલ રઘુકુળને અપવાદનું કલંક લગાડે! તે અપવાદ અદ્ભૂત ઉપાયથી દૂર કર્યા પછી શામાટે પાછો ચર્ચાતો રહે! સર્વ પ્રકારે મ્હારો જન્મ અને મ્હારું જીવતર દુઃખ ભોગવવા માટેજ નિરમાણ થયેલાં છે! હવે હું શું કરું!! કંઈપણ સમજી શકાતું નથી! આ લોકાપવાદ ધણેજ ફેલાયો છે. તે અપવાદ નિર્મૂળ છે એમ જાણીને તુચ્છ ગણવો કે નિરપરાધી જનકીનો પરિત્યાગ કરીને એ અપવાદથી ઉત્પન્ન થયેલું કલંક ટાળવું, એ બેમાંથી શું કરવું તેનો કંઈપણ નિર્ણય હું કરી શકતો નથી. આવું ધર્મ સંકટ કોઈને પડ્યું નહિ હોય!!

આવી રીતનો ખેદ કરીને, રામ થોડીવાર સુધી નીચું માથું રાખીને ચુપ બેઠા, ત્યાર પછી નિશ્વાસ છોડીને ધાર્યું કે હવે એ વિષયમાં કર્તવ્યાકર્તવ્યને નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી જ્યારે મેં રાજ્યભાર

સીધા છે ત્યારે સર્વ ઉપાયથી ભોકીને ખુશ રાખવા એ મ્હારું કર્તવ્યકર્મ છે અને એ મ્હારો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; માટે જનકીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હે વિધાતા! તારા મનમાં આવુંજ ધારેલું હતું! આમ કહીને રામ મૂર્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા.

થોડી વારે સાવચેત થયા ત્યારે રામ ધણા દયાળુ સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, જો હમણા હું સચેતન થાત નહિ તો મ્હારે સર્વપ્રકારે સાફ હતું. મ્હારે નિરપરાધી જનકીનો પરિત્યાગ કરીને પાપના કીચડમાં લિપ્ત થવું ના પડત. થોડા દિવસ ઉપર અષ્ટાવક્રની આગળ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, ભોકરંજનને માટે જનકીનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડે તો પણ તે કરવાને હું ચુકીશ નહિ. આમ નિપજવાનું હશે તેથીજ શું મ્હારા મુખમાંથી આવી ભયાનક પ્રતિજ્ઞાનાં વાક્ય નિકળ્યાં હતાં! હા! પ્રિયે જનક! હા પ્રિયવાદિનિ! રામમયજીવિતે! હા અરણ્યવાસસહચરિ! અતિ ત્હારી આવી અવસ્થા થશે એમ સ્વપ્નામાં પણ નહોતું જાણ્યું! તું એવા દુરાચારીના, એવા નરાધમના, એવા હતભાગ્યના હાથમાં પડીછે કે થોડા કાળને માટે પણ ત્હારા ભાગ્યમાં સુખ ભોગવવું લખ્યું નથી! તેં ચંદનનું વૃક્ષ જાણીને જેરી જાડનો આશ્રય પકડ્યોછે! મેં પરમ પવિત્ર રાજવંશમાં જન્મ લીધો છે ખરો, પરંતુ મ્હારા આચરણ ચાંડાળના કરતાં પણ હજાર ગણાં અધમ છે, નહિતો વિના અપરાધથી ત્હારો ત્યાગ કરવાને કેમ તૈયાર થાઉં!

હાય ! જી આ પળે મ્હારો પ્રાણ દેહમાંથી નીકળી જાય
તો હું છૂંદું ! હવે જીવતું શા કામનું છે ! ખરેખર
મ્હારું જીવતું નિષ્પ્રયોજન છે ! બધું જગત્ મને શૂન્ય
તથા અરણ્ય સરખું જણાય છે ! !

આમ કહેતાં કહેતાં ઘણાંજ વ્યાકુલ હૃદય તથા ધ્રુજતા
શરીરવાળા થઈને રામ ઘોડા વખત સુધી છાનામાના
ખેશી રહ્યા. ત્યાર પછી લાંબો નિશાસો મૂકીને બોલ્યા,
હાય ! આ શું થયું ! ! એમ કહીને કોશલ્યા વગેરેને ઉદ્દે-
શીને ખેદથી કહેવા લાગ્યા. હા માતા ! હા તાત જનક ! હા
દેવિ વસુંધરે ! હા ભગવતિ અરુન્ધતિ ! હા કુલગુરો વશિષ્ઠ !
હા ભગવાન વિશ્વામિત્ર ! હા પ્રિયબંધુ બિભીષણ ! હા
પરમોપકારી સખે સુગ્રીવ ! હા વત્સ હનુમાન ! તમે બધા
ક્યાં ગયાં છો ! તમે કંઈપણ જાણતા નથી ! અહિં દુરા-
ત્મા રામ તમારું ખરાબ કરવાને તૈયાર થયો છે, અથવા
હવે હું તેવા મહાત્માઓના નામ લેવાને અધિકારી નથી.
મ્હારા જેવા મહાપાતકીએ નામ લીધાથી નિસંદેહ તે-
ઓને પાપ સ્પર્શ કરશે. હું જ્યારે સરલ હૃદયની પવિત્ર
પતિવ્રતા સ્ત્રીને નિરપરાધી જાણ્યાં છતાં વગર હરકતે તેને
પરિત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા છું, ત્યારે મ્હારા કરતાં
મહાપાતકી બીજા કોણ હોય ! હા રામમયજીવિતેસીતા !
પાષાણમય કઠોર હૃદયના રામથી અંતે ત્હારી આવી
દુર્ગતિ નીપજશે તે તું સ્વપ્નામાં પણ જાણતી નહિ હોઈ !
નિઃસંદેહ રામનું હૃદય વજ્રલેપવાળું છે, નહિ તો કેમ
હજી સુધી ફાટી જાય નહિ, અથવા વિધાતાએ જાણી

જેઈને મહાર્જ હૃદય આવી કઠોર બનાવ્યું છે નહિ તેો વગર હરકતે આવું કરકર્મ કેમ કરી શકું.

આમ કહેતાં કહેતાં રામ આંસુ ઝુરતી આંખે વિશ્વામ-ભવનમાં જઈને ત્યાં સૂતેલી સીતાની સામે ઉભા રહ્યા, અને હાથ જોડીને તેને સંબોધન કરીને કહ્યું, પ્રિયે ! હતભાગ્ય રામ આ જન્મને માટે ત્હારી પાસેથી વિદાયગીરી લેછે!! આમ કહીને અનિવાર્ય શોકાગ્નિથી બળતા હૃદયે તે એરડામાંથી બહાર નીકળ્યા અને ભાઈઓની જોડે સલાહ કરીને ધારેલી ધારણા (સીતાનો પરિત્યાગ કરવાની) પાર પાડવા માટે વિચારભવનની તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

વિચાર અને ત્યાગ.

રામ મંત્રભવનમાં જઈને રાજ્યાસન ઉપર બેઠા, અને પાસે ઉભેલા નોકરોને ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નને તેડવા માટે મોકલ્યા. 'સાંજે આર્ય અને જનક-તનયા (સીતા) એકઠાં થઈને કાળ ગાળતાં હતાં અને અત્યારે મંત્રભવનમાં જઈને અકસ્માત્ અમને શા-માટે તેડાવ્યા હશે' ! એ વિચારનો કંઈ નિર્ણય કરી નહિ શક્યાથી ભરત વગેરે બધા સંદેહમાં પડી વ્યાકુલ હૃદયના થઈ ગયા, તથા મનમાં ને મનમાં નાના પ્રકારના વિતર્ક કરતા કરતા જલદીથી મંત્રભવનમાં આવી

પહોંચ્યા ; ત્યાં આવીને જીએછે તો રામ લમણાઉપર હાથ મૂકીને એકલા બેઠા છે, ઘડીએ ઘડીએ નિસાસો મૂકેછે, અને તેમની આંખોમાંથી અખંડ આંસુની ધારા વેહેછે. ભાઈની આવી દશા જોઈને ભાઈએ ઘણાંજ શોકાતુર થયા; અંતે શા કારણથી તેમની આવી અવસ્થા થઈ હશે તે કોઈ રીતે નહિ સમજ્યાથી બેભાન જેવા થઈને પૂતળાંની પેઠે સામે ઉભા રહ્યા. અતિ ભયાનક હાનિનો બનાવ બન્યો હશે એવું ધારીને તે ત્રણ જણમાંથી કોઈએ પણ કંઈ કહેવાની હિંમત કરી નહિ. તેઓએ ધાર્યું કે ખચિત કાંઈ ભારે આદત આવી હશે અંતે રામની આવી દિડ્મૂઢ દશા જોઈને તેઓ ઘણાંજ દુઃખી થઈને રોવા લાગ્યા.

થોડો વખત વિત્યા પછી રામે ઉછળતા શોકનો વેગ સમાવ્યો અને આંખમાંના આંસુ લુછીને રનેહપૂર્વક ભાઈએને બેસવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ આસન ઉપર બેઠા અને એક થતી આંખે રામચંદ્રનું બહુજ બાખું થયેલું મુખ જોવા લાગ્યા. પાછાં રામની આંખમાંથી જોરભેર આંસુ વેહેવા લાગ્યાં; તે જોઈને તેઓ પણ ઘણાંજ શોકાતુર થઈને બહુ રોવા લાગ્યા. આમ છાનામાના બેશી રહેવું યોગ્ય નથી એમ ધારીને પછી થોડીવારે લક્ષ્મણે વિનય વચનથી રામચંદ્રને પૂછ્યું, આર્ય ! આપની આવી અવસ્થા જોઈને અમે બહુ ખિન્ન થયા છીએ. અમને લાગેછે અવશ્ય કંઈપણ ભારે હાનિ થઈ હશે; ઉંડું પાણી કદીપણ અલ્પ કારણથી હાલતું નથી;

સામાન્ય વાયુના વેગથી હિમાચલ કદાપિ વિચલિત થઈ શકતો નથી, એટલામાટે શા કારણથી આપ આવી રીતે અકસોસમાં બેઠેલા છો, તે વિસ્તારથી અમને કહીને અમારા પ્રાણની રક્ષા કરો. આપનું મુખારવિંદ સાચંકાળના કમળના કરતાં પણ ઝાંખું અને પ્રભાત સમયના ચંદ્રના કરતાં પણ વધારે નિસ્તેજ જોવામાં આવેછે આનું કારણ શું છે તે જલદીથી અમને કહો, વિલંબ લગાડશે નહિ, અમારાં હૃદય ભેદાયછે !

લક્ષ્મણે આ રીતે ઘણાજ આગ્રહથી પૂછ્યું ત્યારે રામચંદ્ર જીવઠેકાણે રાખીને ઘણાજ શોકાતુર સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, વત્સ ભરત ! વત્સ લક્ષ્મણ ! વત્સ શત્રુઘ્ન ! તમે મ્હાં જીવન છો, તમે મ્હારા સર્વ પ્રકારનું ધન છો, તમારે માટેજ હું રાજ્ય વહિવટનો આઠસો ભારે ક્લેશ, સહન કરું છું. હિત કરવું અથવા અહિત નિવારણ કરવું એમાં તમેજ મ્હારા સર્વથી મ્હોટા મદદગાર છો. હું મ્હોટી મુશ્કેલીમાં પડ્યો છું, અને તે વિપદથી છુટવામાટે તમને કવખતે બોલાવ્યા છે. તમેજ અનિષ્ટ નિવારણના ફક્ત ઉપાય છો. મેં ઘણો વિચાર કર્યો ત્યારે અંતે જે ઉપાય કરવો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જણાયોછે તે તમને કહું છું, સ્થિર ચિત્તથી સાંભળો. સર્વ હઠીકતનું વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તાન્ત કહીને પછી તેનો ઉપાય વિષય કહીશ ત્યારે મ્હારા મનની અકળામણ કંઈક ઓછી થશે.

આટલું કહીને, રામ ગુપ થઈને પાછા પ્રબલ વેગથી

દેવા લાગ્યા. ત્રણ ભાઈઓ આવેા દેખાવ જોઈને આગળના કરતાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યાકે, આર્યની ચેષ્ટા જોતાં જણાયછેકે અવશ્ય અતિ ભયંકર અનર્થ થયો હશે; કેાણ જાણે શી વાત કરતાં એ અચકાય છે! પરંતુ ધણા ધણા વિચાર કરતાં એ કંઈ પણ નક્કી નહિ થઈ શક્યાથી કારણ જાણવા માટે ધણા ઉત્સુક થઈને તેઓ ધણાજ વ્યાકુલ ચિત્તથી મ્હોટા ભાઈના મ્હોં સામું જોવા લાગ્યા.

થોડા વખતસુધી ચુપ રહ્યા પછી ધીરે રહીને રામ બોલ્યા, ભાઈઓ! સાંભળો; ઈશ્વાકુવંશના મહા પ્રતાપી મહારાજ, આપણા પૂર્વજે, તેમની રાજનીતિ અને વ્યવહારની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ ચર્ચાવિના અલૌકિક કર્મ ક્રિયાથી પ્રજાપાલન કરી આપણા પરમ પવિત્ર રાજવંશને ત્રિલોકમાં પ્રખ્યાત કરી ગયાછે. મ્હારા જોવેા હતભાગ્ય કેાઈ થયો નથી. મેં જન્મ લઈને આ સદા પવિત્ર અને ત્રિલોકવિખ્યાત વંશને આ કલંકના કાચડમાં લિપ્ત કર્યોછે. વીર લક્ષ્મણ! તારાથી એમાંનું કાંઈ અજાણ્યું નથી. જ્યારે આપણે ત્રણ જણાં પંચવટીમાં રેહેતાં હતાં, ત્યારે આપણી ગેરહાજરીમાં દુષ્ટ રાવણ બળજોરીથી સીતાને હરણ કરી લઈ ગયો હતો તે વખતથી, સુગ્રીવની મદદથી એ દુરાચારી રાવણને યોગ્ય સજા આપીને આપણે તે સતીને પાછી લાખ્યા ત્યાંસુધી તે એકલી એ દુષ્ટના તાબામાં ધણેા કાળ રહી હતી. એ પ્રમાણે ધણાક દહાડા પારકે ઘેર

રહેલી સીતાને મેં ગ્રહણ કરીને ઘેર આણીછે, તેથી પ્રભુ અસંતોષ દેખાડેછે, અને અપજ્ઞ શોભેછે. એ માટે મેં પ્રતિજ્ઞા લીધીછે કે જનકીનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ પ્રકારે પ્રજ્ઞને ખુશી રાખવી એ રાજનો પરમ ધર્મ છે, તેજે હું પાળી શકું નહિ તો આવું અનાર્યના જેવું વૃથા જીવન ધારણ કરવાનું કળ શું તે કહો ! હવે તમે ખુલ્લીરીતે સંમતિ આપો તો હું હમણાં આવી પડેલા કષ્ટમાંથી છૂટું.

રામનું આવું કહેવું સાંભળીને ભાઈઓ ધણાજ ખેદ કરવા લાગ્યા. અને ભયથી તથા સંખેદાશ્ચર્યથી થોડી વાર સુધી નીચું માથું કરીને મુંગા રહ્યા. છેલ્લીવારે લક્ષ્મણે અતિ દુઃખિત અવાજે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, આર્ય ! આપની આજ્ઞા અમે કદીપણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી પરંતુ આજની આપની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને અમારા પ્રાણ જવાની તૈયારી કરેછે. અમે આપની પાસે આવીને આવી ખરાબ વાત સાંભળીશું એવું મુઠ્ઠલે અમારા અન્તઃકરણમાં આવ્યું નહોતું. ગમે તેમ હો ! આ સંબંધી મ્હારે આપને કંઈ કહેવું છે તે જો આપ રજા આપો તો નિવેદન કરું.

લક્ષ્મણનાં આવા વિનયવાળા અને દુઃખ ભરેલાં વાક્ય સાંભળીને રામે કહ્યું, વત્સ ! જે કહેવાની ઈચ્છા હોય તે ખુશીથી કહે. ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય જનકી, એકલી રાવણને ઘેર રહેતી હતી તે યથાર્થજે; અને રાવણ પણ ધણાજ દુષ્ટ હતો, તેમાંપણ કંઈ સંદેહ

નથી, પરંતુ દુરાચારીને યથાયોગ્ય શિક્ષા કર્યા પછી આર્યાને આપની સામે આજ્ઞવામાં આવી ત્યારે આપ લોકાપવાદના ભયથી, પ્રથમ તેને ગ્રહણ કરવાને અચકાયા હતા; પણ પછી અલૌકિક પરીક્ષાથી તે પવિત્ર જણાઈ ત્યારે તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું, અને ઘરમાં આણી હતી. તે પરીક્ષા સંઘનાઓની સામે કરવામાં આવી હતી. આપણે બન્ને, આપણી સંઘની સેના તથા સેનાપતિઓ અને બધા દેવદેવર્ષિઓ અને મહર્ષિઓ જનકીએ પરીક્ષા આપી તે વેળાએ ત્યાં હાજર થયા હતા. સૌ માણસોએ અનુમત આપવાથી આર્યાને ધણી પવિત્ર સમજીને આપે તેનો અંગીકાર કર્યો હતો, માટે પારકાના ઘરમાં રહેવાના અપવાદથી હવે તેને દુષિત કરવાની સંભાવના નથી. એટલામાટે આપે શા કારણથી હમણા આવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે હું સમજી શકતો નથી. મિથ્યા લોકાપવાદથી આપના જેવા મહાત્માએ ડગવું ના જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિ અને કલ્પના અતિ સામાન્ય હોય છે, મનમાં જે ઉદય થાય છે, તેજ તેઓ બંકે છે, અને જે સાંભળે છે, તે સંભવ છે કે અસંભવ છે તેનો વિચાર નહિ કરતાં, તે ખરું છે, એમ માની લે છે. તેમની વાત પર વિશ્વાસ રાખ્યાથી સંસારવ્યવહાર ચાલો શકતો નથી. આર્યા સંપૂર્ણરૂપે પવિત્ર છે. તે વિષે હું જે જાણું છું તે ઉપરથી કહું છું કે આપના અન્તઃકરણમાં કંઈ પણ સંશય નથી, અને અલૌકિક પરીક્ષા આપીને તેણે

પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી હતી, તેમાં કોઈના અંતઃકરણમાં સંશય રહી શકતો નથી. આવી પવિત્ર આર્યાનો પરિત્યાગ કર્યાથી લોકો આપણને ધણાજ નાલાયક ગણશે, અને ધર્મની રીતે જોતાં આપણે પાપના કીચડમાં લિપ્ત થવું પડશે. એટલામાં જો આપે સર્વ વિષયનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ કરવા માંડવું. અમે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છીએ માટે આપ જે આજ્ઞા કરશે તે નિઃસંદેહ ચિત્તથી માથે ચઢાવીશું.

આટલું કહીને લક્ષ્મણ છાનો રહ્યો. રામ થોડીવાર અંબોલા રહ્યા પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યા, વત્સ! સીતા ધણીજ પવિત્ર છે, તે સંબંધમાં મને કંઈ પણ સંદેહ નથી. સામાન્ય માણસો વિશેષ વિચાર કરતા નથી. જે સાંભળે છે અથવા જે તેઓના મનમાં ઉદય થાય છે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે અને તેની ચર્ચા કરે છે, તે હું સારી પેઠે જાણું છું. પરંતુ આ સંબંધમાં પ્રજનો કંઈ દોષ જોતો નથી; આપણી અજ્ઞાનતાથી. તથા ભૂલથીજ આવી ખરાબી નીપજે છે. જો આપણે અયોધ્યામાં આવીને પ્રજની સુખે જનકીની પરીક્ષા કરી હોત તો તેઓના અંતઃકરણનો સર્વ સંશય જતો રહેત. સીતાએ અલૌકિક પરીક્ષામાં ઉતરીને પોતાની પવિત્રતા દેખાડી આપણે ખરી, પરંતુ તે પરીક્ષા ઉપર પ્રજનો ખરેખરો વિશ્વાસ બેસતો નથી. ઘણોકો પરીક્ષા કેમ થઈ હતી તે પણ જાણતા નથી તેથી સીતાના ચરિત્રસંબંધમાં તેઓનો સંશય દૂર થયો નથી એવું જણાય છે વિશેષકરીને રાવણનું ચરિત્ર, અને

ધણી વખત સુધી એકલી સીતા રાવણના ધરમાં રહી હતી, એ બે વિષયનો વિચાર કર્યાથી સીતાના ચારિત્ર-સંબંધમાં તેમને સંદેહ ઉપજવો એ કંઈ આશ્ચર્યકારક જણાતું નથી. એટલા માટે, હું પ્રજાને કોઈ રીતે દોષવાન ગણતો નથી. મ્હારે જ નશીબે આવી ગડબડ થઈ છે. જો રાજ્યભાર નહિ લીધા હોત અને, ધર્મને સાક્ષી કરીને પ્રજાને ખુશ રાખવાનો પ્રતિજ્ઞા ના કરી હોત તો, આવા વગર પાયાના સોકાપવાદને તુચ્છ કરીને આનંદથી સંસારવ્યવહાર ચલાવત. જો હું રાજ થઈને પ્રજારંજન કરી શકું નહિ, તો આ જીવન ધારણ કરવાનું ફળ શું ? જુઓ. પ્રજાએ સીતાને અસતી તરીકે સિદ્ધાંત કરી છે, તેઓના અંતઃકરણમાંથી તે સિદ્ધાંત કાઢી નાંખવાનો કોઈ રીતે સંભવ જણાતો નથી. તેથી સીતાને ધરમાં રાખ્યાથી તેઓ આપણને અસતીના સોબતીઓ તરીકે ધિક્કારશે. એમ આખી ઉમ્મર સુધી ધિક્કારને પાત્ર થવા કરતાં પ્રાણત્યાગ કરવો સારો છે. હું પ્રજાને ખુશ કરવા માટે પ્રાણત્યાગમાં પાછી પાની કરનાર નથી. તમે મ્હારા પ્રાણથી પણ પ્યારા છો, પરંતુ જો આને માટે (પ્રજારંજનસાધ) મ્હારે તમને છોડવા પડે તો તેથી હું ખેદ કરનાર નથી; પ્રજાની નિન્દાથી સીતાનો ત્યાગ કરવો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી. એટલા માટે તમે ગમે એટલું કેહેશો, તથા ગમે એટલું અન્યાય ભરેલું કામ ગણશો તોપણ હું સીતાનો પરિત્યાગ કરીને કુળનું કલંક દૂર કરીશ. એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. જો તમને

મ્હારા ઉપર કંઈ દયા તથા રનેહ હોયતો આ સંબંધમાં હવે બીજી કંઈ તકરાર કરશે નહિ. બની શકશે તો સીતાનો ત્યાગ કરીશ, નહિતો મ્હારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ; એ બંનેમાંથી એક તો ખચિત હું કરી શકીશ.

આટલું કહીને ભારે નિસાસો નાંખી કેટલોક વાર સુધી આંસુ ભરેલી આંખથી, માથું નીચું કરીને રામ ચુપ બેઠા; ત્યાર પછી લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! અંતઃકરણમાંથી સમગ્રો શોક દૂર કરીને મ્હારી આજ્ઞા પાળ, આજ સીતા-એ તપોવન જોવાની અભિલાષા જણાવી છે, માટે તે દેશમાં તું તેને લઈ જઈને, મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં છોડી આવ તો તેથી હું ધણીજ ખુશો થઈશ. આ વિષય-માંનું કંઈ ના હા કહીશ, તો હું ધણીજ અસંતુષ્ટ થઈશ. તું કદીપણ મ્હારી આજ્ઞા લોપતો નથી, એટલા માટે વત્સ! કાલે સવારે મ્હારી આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરજે; કેઈ રીતે તેમાં ફરક પડ્યો નહિ જોઈએ. અને મ્હાં આટલું કહેવું યાદ રાખજે કે જનકીનો મેં પરિત્યાગ કર્યો છે તે વાત ભાગીરથી સુધી તે જાણવા નહિ પામે. ભાગીર-થીની પેલે પાર કેવળ જાણવા પામે. તું બહુજ દયાળુ છે એ વાસ્તે તને સાવચેત કહું.

આટલું બોલીને રામચંદ્ર નીચું માથું ઘાસીને રોવા લાગ્યા. અને ભરતાદિ ત્રણ ભાઈઓએ પણ જનકીને પરિત્યાગ કરવાના વિષયમાં રામચંદ્રનો દુઃખ પ્રતિ-જ્ઞાવાળા જોઈને તકરાર કરવી મૂકી દઈ, મુગા મુગા

રડવા માંડ્યું. થોડીવાર પછી રામે, સહને પોત પોતાને મુકામે જવાને કહ્યું તેથી તેઓ ત્યાંથી ગયા. પછી રામ પણ પોતાના ત્રિશ્રામભવનમાં ગયા. ચારે ભાઈઓએ આખી રાત અસુખથી ગાળી.

પ્રકરણ ૪ થું.

સીતાની આશંકા અને જંગલમાં પરિત્યાગ.

બીજે દહાડે, સવાર થતાંજ લક્ષ્મણે સુમંત્રને બોલાવીને કહ્યું, સારથે! વગર ઢીલ કરે રથ તૈયાર કરી લાવ; આર્યા, જનકી તપોવન જોવા જનારાં છે. સુમંત્રને હુકમ મળતાંજ તે રથ તૈયાર કરવા માટે ગયા. ત્યારપછી, લક્ષ્મણ જનકીના રહેવાના મેહેલમાં જઈને જુએછે તો તે તપોવનમાં જવાની સર્વ ગોઠવણ કરી તૈયાર થઈને રથની વાટ જોતી બેઠી છે. લક્ષ્મણે તેની પાસે જઈને ‘આર્યે! અભિવાદન કરૂં છું’ એમ બોલીને પ્રણામ કર્યા એટલે સીતાએ કહ્યું, વત્સ! ચિરંજીવ અને સદા સુખી રહો. એમ કહીને અકૃત્રિમ સ્નેહથી આશીર્વાદ દીધો. લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે! રથ તૈયાર કરવાને સુમંત્રને કહ્યુંછે, તેથી તેને આવવાને હવે વધારે વાર નથી. સીતા એ સાંભળીને ખુશી થઈને પ્રકુલ્લ વદનથી કહેવા લાગી, વત્સ! આજે પ્રભાતમાં તપોવન જોવા જઈશ, એ આનંદમાં હું રાત્ર બરાબર ઊંઘી નથી; સીધો જો ગોઠવણ કરીને, તૈયાર થઈને હું ક્યારની બેઠી

છું; હવે રથ આવે એટલે તેમાં બેસીને જઈએ. મેં મનમાં 'ધાર્યું હતું કે, આર્યપુત્ર આવી વખતે મને તપોવન જવાને રોકશે, પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતા. પ્રસન્ન મનથી જવાની આજ્ઞા આપી તેથી મને એટલો બધો આનંદ થયો છે કે, તેનું વર્ણન મહારાધી થઈ શકતું નથી. મેં પહેલે જન્મે ઘણી તપશ્ચર્યા કરી હશે, તે તપશ્ચર્યાના બળથી આવો અનુકૂળ પતિ મેળવા પામી છું. આર્યપુત્રના જેવો અનુકૂળ પતિ કદાપિ બીજા કોઈના નથી. બધાં થયો નહિ હશે એવું મને ભાસેછે. આર્યપુત્રનો રમેહ, દયા અને મમતાનું સ્મરણ થયાથી, મને મહારા નશીબનો ગર્વ થાયછે. હું દેવતાઓની આગળ મન, કર્મ અને વચનથી નિરન્તર એવી પ્રાર્થના કરું છું કે, જો કરી મહારો નારી જન્મ થાય તો આર્યપુત્રનેજ પતિ મેળવજે. આમ વાત કરતાં સીતા પ્રીતિપ્રકુલ નયનથી કહેવા લાગી, વત્સ ! વનવાસ કાળે મુનિપત્નીઓ જોડે મહારી ઘણી પ્રીતિ થઈ હતી, તેઓને આપવા સારૂ, આ સધળાં શોભાયમાન વસ્ત્ર અને ઘણા કીંમતી અલંકાર લીધા છે.

આટલું કહીને સીતા તે સર્વ વસ્ત્ર અને અલંકાર લક્ષ્મણને દેખાડવા લાગી, એટલામાં પ્રતિહારીએ આવીને ખબર કરી કે, સુમંત્ર રથ જોડીને દરવાજા ઉપર આવ્યો છે. સીતા તપોવન જોવાને માટે એટલી બધી આતુર થઈ હતી કે, પ્રતિહારીની વાત સાંભળતાંજ ઘણી જલદીથી બધી સામગ્રી એકઠી કરીને તે લક્ષ્મણની સાથે રથમાં જઈ બેઠા. થોડી વારમાં રથ અથોડ્યામાં-

થી નીકળીને જંગલમાં પેઠા. નયનને અને મનને પ્રીતિ પમાડનાર પ્રદેશ જોઈને સીતા આનંદિત થઈને કહેવા લાગી, વત્સ લક્ષ્મણ ! હું જે મનોહર પ્રદેશ જોઉં છું એ કેવળ આર્યપુત્રની કૃપાનું ફળ છે; તેમણે પ્રસન્ન મનથી જવાની રજા નહિ આપી હોત તો આ આનંદ મને મળત નહિ. જેમ મેં આહ્લાદિત થઈને પ્રાર્થના કરી હતી તેમ તેઓએ પણ જવાની અનુકૂળતા દેખાડી હતી. લક્ષ્મણ મુગ્ધ સ્વભાવ સીતાનું આવું હર્ષનું કારણ જોઈને અને છેલ્લીવારે રામચંદ્રે કેવી રીતે અનુકૂળતા દેખાડી હતી તેનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરીને ચિંતાતુર થયો; પણ અતિ કષ્ટથી ઉછળતા શોકનો વેગ રોક્યો, અને અનેક યત્નથી પોતાનો ભાવ છુપાવીને સીતાની પેઠે તે પણ ઉપર ઉપરથી હર્ષ દેખાડવા લાગ્યો.

આવી રીતે કંઈક દૂર ગયા પછી સીતા એકદમ શોકાતુર ચેહેરે લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, વત્સ ! આઠલી વાર સુધી હું આનંદથી કાળ ગાળતી હતી, પરંતુ એકાએક મ્હારો ભાવ બદલાઈ ગયો, મ્હારી જમણી આંખ ફરકે છે આખું શરીર ધ્રુજવા માંડ્યું છે. અંતઃકરણ બહુજ વ્યાકુલ થાય છે અને પૃથ્વીને શૂન્યમય જોઉં છું ! અકસ્માત્ આમ ચંચલ ચિત્તવૃત્તિ તથા અસુખ થવાનું કારણ શું હશે તે હું સમજી શકતી નથી ! કાણ જાણે આર્યપુત્રને શું ને શું થતું હશે ? કદાચ તેમને કંઈ અશુભ બનાવતો બન્યો નહિ હોય ? અથવા ભગવાન ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી કંઈ માઠી ખબર તો નહિ આવી હોય ? ત્યાં

ગુરૂજન કેવી રીતે હશે, તેમાંનું હું કંઈ પણ જાણતી નથી. ગમે તે હોય પરંતુ કોઈ પણ મોકા બનાવ બન્યોછે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. નહિ તો આવા આનંદની વેળાએ કેમ આવું ચિત્ત ચાંચલ્ય તથા અસુખનો સંચાર થાય! વત્સ! શામળે આમ થતું હશે તે કહો. મહારા જીવમાં શું નું શું થાયછે; હવે મને તપોવન જોવાની આમિલાષા નથી; મ્હારૂં મન હવે અયોધ્યામાં જવા ઇચ્છેછે. વારૂં હું તમને પૂછું છું કે આર્યપુત્રે સાથે આવવાને કહ્યું હતું, તે કેમ આવ્યા નહિ? રથમાં ચઢવાની વેળાએ આનંદને લીધે હું આ વાત તમને પૂછતાં વિસરી ગઈ હતી. તેઓ નહિ આવ્યાથી મહારા મનમાં નાના પ્રકારના સંદેહ ઉત્પન્ન થાયછે. વત્સ! શું કરવું જોઈએ તે કહો. મ્હારૂં ચિત્ત ચાંચલ્ય ધીમે ધીમે વધતું જાયછે. રાવણ મને હરણ કરી લઈ ગયો તે વખતેજ માત્ર આવુંજ ચિત્ત ચંચલ થયું હતું; ફરી વળી એવી કંઈ વિપત્તિ પડશે કે શી ખરાબી નીપજશે તે હું જાણી શકતી નથી. મનમાં હવે વારંવાર આવેછે કે તપોવન જોવા નહિ આવી હોત તો સાડું થાત; જ્યારે હું આર્યપુત્રની પાસે રહું છું ત્યારે કદિપણ આવું અસુખ મને ઉપજતું નથી. રહી રહીને મનમાં એમ થાયછે કે, હવે હું આ જન્મમાં આર્યપુત્રને જોવા પામીશ નહિ!!

સીતાનું આવું ચિત્ત ચાંચલ્ય જોઈને અને ખેદ ભરેલું ભાષણ સાંભળીને, લક્ષ્મણ ઘણોજ શોકાતુર થયો, પરંતુ અતિ મુશ્કેલથી પોતાનો ભાવ છુપાવીને, કિક્કા

ચેહેરે, લથડતા અવાજે બોલ્યો, આર્યે! આપ ખેદ ન કરો; રઘુકુળના દેવતા આપણું મંગળ કરશે. આપણે સઉને મૂકીને આવ્યાં છીએ, કોઈ પાસે નથી, એ વારતે આપનું ચિત્ત ચંચલ થયું હશે એવું જણાય છે. આપ હરભડશો નહિ. થોડીવારમાં એની નિવૃત્તિ થશે! કોઈ કોઈ વખતે સઉના ચિત્તમાં ફરક પડે છે; મન સ્વભાવતઃ ચંચલ છે, તે સર્વ સમયે એક પ્રકારનું રહેતું નથી, આપ ગાભરાં થશો નહિ.

લક્ષ્મણનો ફિકો ચેહેરો અને ખોખરો આવાજ જોઈને વધારે અક્રશોસ દેખાડીને સીતા પૂછવા લાગી, વત્સ! તમારો ભાવ જોઈને, મહારા અંતઃકરણમાં ઘણાજ સંદેહ થાય છે. મેં કદિ પણ તમારું મ્હોં આપું ફીકું જોયું નથી. જો કંઈ અનિષ્ટ નીપજ્યું હોય તો તે મને સ્પષ્ટ કહી દો. આર્યપુત્રની તબીયત તો ઠીક છેને? કાલે સાંજપછી તેમની સાથે મ્હારે મેલાપ થયો નથી. તેમને મળ્યાથી આઠલીવાર સુધી અસુખ રહેત નહિ એવું જણાય છે. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે! આપ વ્યાકુલ થશો નહિ; આપની અધિરાર્ધ તથા તબીયત ગભરાયલી જોઈને હું પણ અધીરો થયો હતો અને ગભરાયલો જણાયો હતો. તેથીજ પ્રત્યાપે મને ફીકા ચેહેરાનો અને લથડતા અવાજનો જોયો છે; નહિ તો વારસ્તવિક તેમ નથી. આપની વિરૂદ્ધ કંઈ વિચાર કરશો નહિ જેટલો વિચાર કરશો તેટલો અધિરાર્ધ તથા અસુખ વધશે.

આમ કહેતાં કહેતાં તેઓ ગોમતીના કિનારે જઈ પહોં-
ચ્યાં. આ વેળાએ સર્વ ભુવનપ્રકાશક ભગવાન સૂર્યના-
રાયણ અસ્ત થયા હતા. સાંજની વેળાએ ગોમતીના
કિનારો ઘણોજ રણિયામણો લાગતો હતો. તે વેળાએ
ત્યાં અસ્વસ્થ ચિત્તવાળા મનુષ્યો જવાથી પણ સ્વસ્થ-
ચિત્તવાળા થતા હતા, અને નહિ કહી શકાય એવો
આનંદ અનુભવ કરતા હતા. સૌભાગ્યને લીધે, સીતાના
અન્તરનાં અસુખ પણ અહિં સંપૂર્ણરૂપે દૂર થયાં.
લક્ષ્મણ તે જોઈને ઘણોજ આનંદ પામ્યો. તેઓ તે
રાત્રે ત્યાં રહ્યાં. જનકી મુસાફરીનાં શ્રમથી અને વિશેષ-
કરંને મનની ઉત્કંઠાથી બહુજ થાકી ગઈ હતી, તેથી
જલદીથી ઉંઘી ગઈ. જ્યાંસુધી તે જાગતી હતી, ત્યાં-
સુધી લક્ષ્મણે સાવચેતથી તેને નાનાપ્રકારની મનોહર
વાતોમાં લગાડી હતી કારણ કે તેને ખીજી તરફ ધ્યાન
આપવાનો અવકાશ ન મળે. ટૂંકામાં દિવસે જનકીના
મનમાં જોયો અસુખનો સંચાર થયો હતો, તેવાં કંઈ
પણ ચિન્હ રાત્રીએ જોવામાં આવ્યાં નહોતાં.

પ્રભાત થતાંજ, તેઓ ગોમતીના કિનારા ઉપરથી
ચાલ્યાં. સીતા, જમણી અને ડાબી તરફનો પરમ
રમણીય પ્રદેશ જોઈને ઘણીજ ખુશી મેળવવા લાગી.
પહેલે દાહડે તેને જે ઉત્કંઠા તથા અસુખ ઉત્પન્ન થયાં
હતાં તેનાં કંઈ પણ લક્ષણ આજ જોવામાં આવ્યાં નહિ.

ધીરે ધીરે રથ ભાગીરથીના કિનારાઉપર પહોંચ્યો
'આ પવિત્ર નદીને પેલે પાર લઈ જઈ, સીતાને આ

જન્મને માટે પરિત્યાગ કરીને મ્હારે પાછું આવવું પડશે,' એવો વિચાર થવાથી લક્ષ્મણનો શોકસાગર બહુજ વેગથી ઉછળી આવ્યો. હવે પોતાનો ભાવ છુપો રાખી શક્યો નહિ અને આંસુનો વેગ રોકવા પામ્યો નહિ. લક્ષ્મણની આવી રિચિતિ જોઈને સીતાએ દિલગીર થઈને તેને પુછ્યું, વન્સ ! શા કારણથી તમારો આવો ભાવ થયો છે તે કહો. ત્યારે લક્ષ્મણે આંખમાંનાં આંસુ રોકીને કહ્યું, આર્ય ! આપ વ્યાકુલ થશો નહિ ; બહુકાળ પછી ભાગીરથી જાંચારી મ્હારા અંતઃકરણમાં કહી શકાય નહિ એવા ભાવનો ઉદય થયો છે, તેથીજ અકસ્માત્ મ્હારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં છે. આપણા પૂર્વજે કપિલના આપથી બળીને ભસ્મ થયા હતા; તેથી ભગીરથે ઘણા કષ્ટથી આ ગંગા દેવીને ભૂમંડળમાં લાવીને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તે ભાગીરથીનું દર્શન સાંભરી આવ્યાથી આવું ચિત્ત વૈકલ્ય થયું છે એવું જણાય છે. સીતા ઘણીજ મુગ્ધ સ્વભાવની તથા બહુજ સરળ હૃદયની હતી તેથી લક્ષ્મણનાં આ વાક્યો સાંભળીને ઘણીજ સંતુષ્ટ થઈ અને ગંગા પાર થવા માટે બહુજ ઉત્સુક થઈને લક્ષ્મણને વારંવાર ત્યાં જવાને કહેવા લાગી; પરંતુ ગંગા પાર ગયારી અતિ શોકસાગરમાં પડવું પડશે તે વાત હજી સુધી તે જાણતી નહોતી.

કેટલીક વારે નાવ મળી એટલે લક્ષ્મણે સુમંત્રને રથ સોંપી ત્યાંજ રાખવાનું કહ્યું અને પોતે સીતાની સાથે નાવમાં બેઠા. થોડી વારમાં તેઓ ભાગીરથીની પાર

ઉતર્યા. સીતા તપોવન જોવા માટે બહુજ ઉત્સુક થયલી હતી તેથી જલદીથી ચાલવા લાગી. ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે ! જરા થોભો; મ્હારે આપને કંઈ કહેવું છે તે આ જગાએ જ કહું. આટલાં વાક્ય મુખમાંથી નીકળતાં જ લક્ષ્મણ નીચું માથું કરીને રોવા લાગ્યો. સીતા ચકિત થઈને તેને પૂછવા લાગી, વત્સ! તમે કંઈ બોલવા ધારતા હતા તે તો કંઈ બોલ્યા નહિ અને શામાટે આમ રોવો છો ? જે કહેવાનું હોય તે જલદીથી કહો. તમારો ભાવ બદલાયલો જોવાથી મ્હારો પ્રાણ વ્યાકુળ થાય છે. શું અહિં આવતી વેળાએ આર્યપુત્રના કંઈ અશુભ સમાચાર તમે સાંભળ્યા હતા અથવા ખીજી કાંઈ જાતની હાનિ થઈ હતી ? જે થયું હોય તે જલદીથી કહો. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવિ ! શું કહું ? મ્હારાથી બોલાતું નથી ! આર્યની આજ્ઞા માન્ય કરવાથી મ્હારા નશીબમાં આવું આવશે, એવો મેં સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કર્યો ન હોતો ! જે બનાવ બન્યો છે તે સાંભરી આવ્યાથી મ્હાં હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. આની પેઢેલાં મ્હાં મૃત્યુ થયું હોત તો હું પોતાને ભાગ્યશાળી સમજત ! અરે મૃત્યુના કરતાં પણ ખીજી કંઈ વધારે દુરઘટ પીડા હોત તો તે પણ મને સારી લાગત, પરંતુ આજ મ્હારે આવું નિષ્કુર કામ કરવાનો ભાર લેવો પડત નહિ. હા વિધાતા ! તારા મનમાં શું આમજ હતું ? આમ કહીને જમીનમાંથી ઉપડેલા ઝાડની પેઠે જમીન ઉપર પડીને લક્ષ્મણ હાહાકાર કરવા લાગ્યો.

સીતા લક્ષ્મણનો આવો ન ધારેલો ભાવ બદલાયલો જોઈને થોડીવાર સુધી રતબંધ તથા ખેભાન જેવી થઈને ઉભી રહી, પણ પછી તેનો હાથ પકડીને તેને જમીન ઉપરથી ઉભો કરીને પોતાના લુગડાના છેડાવડે તેની આંખમાંનાં આંસુ લુછ્યાં; તેથી તે જરા શાંત થયો ત્યારે શોકમય વચનથી પૂછ્યું, વત્સ ! શા કારણથી તમે આટલા વ્યાકુલ થયા હતા ? શા વાસ્તે તમે મૃત્યુની ઈચ્છા કરી હતી? હું તમારું ચિત્ત ઘણુંજ વિકલ જોઉં છું, સહેજ કારણથી તમે આટલા વ્યાકુલ તથા અસ્થિર થાઓ એવા નથી. માટે જે ખરી વાત હોય તે મને કહો, આર્યપુત્રને તો કંઈ અમંગળ થયું નથીને? તમે તેમના પ્રાણજેવા છે, તમારો ભાવ જોયાથી જણાય છે કે, તેમને અમંગળ થયું હશે. કાલે બંપોરે મ્હારું ચિત્ત વિકલ થયું હતું, તેનું કારણ એજ હોયું જોઈએ, એવું હવે મને સમજાય છે. જે હોય તે જલદીથી કહીને મ્હારું જીવન બચાવો, મ્હારા દુઃખનો છેડો આણો. જલદીથી કહો, હવે વખત લગાડશે નહિ. હું સ્પષ્ટ સમજું છું કે મ્હારી ખરાબી થઈ છે, નહિ તો આવી વેળાએ તમે આટલા વ્યાકુળ થાઓ નહિ.

સીતાની આવી વ્યાકુલતા અને ખીન્નતા જોઈને લક્ષ્મણનો શોકાત્મિ ઘણોજ પ્રબલ થયો. તેથી આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં, ગળું બેસી ગયું ને વાચા બંધ થઈ ગઈ. 'ગમે એટલું નિષ્કર હોય તોપણ અંતે અવશ્ય કહેવુંજ પડશે' એવો વિચાર

કરીને લક્ષ્મણ કહેવા માટે વારંવાર ચત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ કોઈરીતે તેના મ્હોંમાંથી એ વાક્યો નીકળી શક્યાં નહિ. તેની આવી અવસ્થા જોઈને સીતા તેના હાથ પકડીને વ્યાકુલ ચિત્તથી ગભરાઈને વારંવાર કહેવા લાગી, વત્સ! હવે વાર ના લગાડો. આર્યપુત્રે જે આજ્ઞા આપી હોય, તે ગમે એટલી નિષ્ઠુર હોય તો પણ જલદીથી કહો; તમે કંઈ સંકોચ પામશો નહિ. હું આગ્રહથી કહું છું કે, જે કહેવાનું હોય તે નિઃશંક ચિત્તથી કહો. તમારું જોલવું સાંભળીને તથા તમારા ભાવ જોઈને મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે મ્હારું નશીબ દુટયું છે. શું થયું છે તે જલદી કહીદો હવે વિલંબ ના કરો. હું હવે એક પણ પણ આવી સંદેહની અવસ્થામાં રહી શકતી નથી; જે હોય તે કહીને મ્હારા પ્રાણનો બચાવ કરો. શું આર્યપુત્રનું કંઈ અમંગળ તો નિપજ્યું નથી? જો તેઓ કુશળ હોય તો મ્હારી ગમે એટલી હાનિ થાય તોપણ હું દિલગીર થનાર નથી; જલદી ના કહો તો તમને મ્હારા સમ છે. હવે વિલંબ કરશો તો વધારે વાર મને જીવતી જોશો નહિ. જો દુઃખ દેઈને મ્હારો પ્રાણ તળવવાનો તમારો અભિપ્રાય ના હોય તો ઢીલ કર્યાવિના જલદીથી કહીદો.

સીતાની આવી અવસ્થા જોઈને લક્ષ્મણે વિચાર કર્યો કે, હવે વિલંબ કરવો નહિ જોઈએ. પછી ધણા પ્રયત્ને ચિત્તને પેહેલાંના કરતાં સ્થિર રાખીને, અતિ કષ્ટથી તે કહેવા લાગ્યો, આર્ય! શું કહું? કહેતા મ્હારું હૃદય

ચૂરેચૂરા થઈ જાયછે ! આપ એકલાં રાવણના ઘેર રહ્યાં હતાં, એ કારણથી પ્રભુ આપના પત્રિત્રપણાવિષે સંદેહ આણીને આપને માથે દોષ મુકેછે તે સાંભળીને આર્ય રામચંદ્રે રનેહ, દયા અને મમતા ઉપર સામંતું પાણી મૂકીને એ અપવાદ દૂર કરવા માટે આપનો પરિત્યાગ કર્યોછે ! મને આજ્ઞા આપીછેકે, તું તપોવન જોવાના છળથી આર્યને લઈ જઈને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મૂકીને આવતો રહે. આ પેલો વાલ્મીકિનો આશ્રમ દેખાયછે !!

આટલું કહેતાંજ લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયો. સીતા પણ તે સાંભળતાંજ અચેત થઈને મ્હોટા તોફાનમાં જેમ કેળના જાડની અવસ્થા થાયછે તેમ જમીન ઉપર પડી ગઈ. થોડી વારમાં લક્ષ્મણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તેણે ઘણા યત્નથી જનકીને સાવચેત કરી. જનકી શુદ્ધિમાં આંચા પછી ઉન્મત્તની પેઠે એકી નજરે લક્ષ્મણનું મ્હો જોવા લાગી. લક્ષ્મણ મૂઢની પેઠે મુંગે મ્હોંએ માથું નીચું કરીને સજળ આંખે ઉભો હતો. થોડો વખત થયા પછી સીતાની આંખમાંથી પ્રબળ વેગથી આંસુ પડવાં લાગ્યાં, ગભરાઈને તે હાંફવા લાગી, અને તેનું આખું શરીર ધ્રુજવા માંડ્યું. આવી હાલત જોઈને લક્ષ્મણે ઘણેજ વ્યાકુલ થઈને સીતાને સાંત્વના આપવા માટે યત્ન કર્યો, પરંતુ શું કરીને સાંત્વના આપે તે નહિ સમજયાથી મૂઢ થઈને રૂદન કરવા લાગ્યો.

આવી રીતે કેટલોક વખત ગયા પછી સીતા ચિત્રના

કરતાં પણ વધારે સ્થિર થઈને બોલી, લક્ષ્મણ! કેને દોષ દઉં? સઘળો મહારા અદૃષ્ટનો દોષ છે; નહિ તો રાજાની કન્યા, રાજાની સ્ત્રી અને રાજાની પટરાણી થઈને કેઈએ કદિપણ મહારા જેવું દુઃખ ભોગવ્યુંછે, તે જાણતા હો તો કહો. મેં સમજી લીધુંછેકે, આખો જન્મારો દુઃખ ભોગવવા માટેજ મહારો સ્ત્રીનો જન્મ થયોછે. વત્સ! છેલ્લી મહારી આવી અવસ્થા થશે તે કેઈના મનમાં ન હોતું. ઘણે વર્ષે આર્યપુત્રની સાથે મેળાપ થવાથી મેં વિચાર કર્યો હતોકે, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો; પરંતુ વિધાતાએ મહારા નશીબમાં ખીજી હજારો દુઃખ લખી રાખ્યાછે; તે હું સ્વપ્નામાં પણ જાણતી નહોતી. હાય-રે વિધાતા! તારા મનમાં શું આવુંજ હતું!!

આમ કહેતાં કહેતાં, જાનકીનો કંઠ બંધ થઈ ગયો. તે કેટલીક વાર સુધી એક શબ્દપણ બોલી શકી નહિ; પછી તેલાંબો નિશ્વાસ મૂકીને બોલી, લક્ષ્મણ! મેં આગળે જન્મે કેટલાં મહાપાતક કર્યો હશે તે હું કહી શકતી નથી, નહિતો વિધાતા મહારા નશીબમાં આટલાં દુઃખ ભોગવવા શામાટે લખે? અરે પણ તેમાં વિધાતાનો અપરાધ શો? સઉ પોત પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવેછે. મેં આગળે જન્મે જેવાં કામ કર્યો હશે તેનું આ જન્મમાં ફળ ભોગવું છું! આગળે જન્મે મેં કેઈ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો તેના પતિથી વિયોગ કરાવ્યો હશે, તે મહાપાપથી આજ મહારી આવી દુર્દશા થઈ એમ જણાયછે; નહિ તો આર્યપુત્રનું હૃદય સ્નેહ, દયા અને મમતામાં પરિપૂર્ણ

છે, અને હું પણ બહુ પતિપ્રાણી અને પવિત્ર છું, તે પણ તેઓ સારીપિઠે જાણે છે ; તથાપિ એવી વેળાએ એમણે મહારો પરિત્યાગ કર્યો છે કે, તે કેવળ મહારા આગળ જન્મનાં કરેલાં કર્મનું ફળ જ હોવું જોઈએ. વત્સ! હું વનવાસથી ખેદ કરતી નથી. આર્યપુત્રની જોડે ઘણા કાળ સુધી વનવાસ ભોગવતી હતી, તે વેળાએ કોઈ દિવસ એક પળને માટે પણ મહારા અંતઃકરણમાં દુઃખ ઉપજ્યું નહોતું. આર્યપુત્રની જોડે આખી ઉમ્મર સુધી વનવાસમાં રહ્યાથી, મને કંઈ પણ અસુખ થાત નહિ. ગમે તેમ હો, મહારા અંતઃકરણમાં આટલાં માટેજ દુઃખ થાય છે કે આર્યપુત્રે મહારો શા અપરાધથી ત્યાગ કર્યો છે? તે મુનિપત્ની પૂછશે તો તેઓને શો જવાબ આપીશ!! તેઓ આર્યપુત્રને કૃષ્ણાસાગરરૂપ જાણે છે, તેથી હું ખરું કારણ કહીશ તો તેઓ કદિપણ માનશે નહિ; તેઓ મનમાં ધારશે કે, મેં કંઈ મોટો અપરાધ કર્યો હશે, તેથી આર્યે મહારો પરિત્યાગ કર્યો છે. વત્સ લક્ષ્મણ! જો હું ગર્ભવતી ના હોત તો આ ઘડિયે તમારી સમક્ષ ભાગીરથીના પવિત્ર પાણીમાં ડુબીને પ્રાણત્યાગ કરત. હવે મહારે જીવવામાં કોઈ ફળ નથી. આવી અવસ્થામાં શું મહારે પ્રાણ રાખવો જોઈએ? મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે આર્યપુત્રે મહારો ત્યાગ કર્યો છે એ સાંભળતાંજ મહારો પ્રાણ નીકળી ગયો નહિ? ખચીત મહારા જેવો કઠણ પ્રાણ બીજા કોઈનો નહિ હોય, નહિ તો હમણા પણ શું નીકળી જાય નહિ? અથવા વિધાતાએ

મને દુઃખ આપવાનો સંકલ્પ કર્યોછે, અને મ્હારો પ્રાણ ત્યાગ થવાથી તેનો તે સંકલ્પ નિષ્ફળ થઈ જાય, એવા રત્ને હું જીવતી રહી છું !!

આમ ખેદ કરતી અને વિલાપ કરતી કરતી, સીતા ભારે નિશ્વાસ નાંખી હાય શું થયું, એવું કહીને પાછી મુર્ચ્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગઈ. સુશીલ લક્ષ્મણ તેની આવી હાલત જોઈને ધણોજ શોકાતુર થયો અને ચોધાર આંસુપાડી રડવા લાગ્યો. અને પ્રભરંજન માટે રામચંદ્રની અલૌકિક દૃઢતા અને પ્રીતિ એજ આ અનર્થનું મૂળ જાણીને ધણોજ ખિન્ન થઈને સ્વગત કહેવા લાગ્યો કે, જો આની પેહેલાં મ્હારું મૃત્યુ થયું હોત તો આ શોકથી અને ધર્મથી વિરુદ્ધ કામ મ્હારે જોવું કે કરવું પડત નહિ! આર્યની આજ્ઞા પાળવામાં સંમત થઈને મેં અતિ અસત્ કર્મ કર્યું છે! મ્હારા જેવો દુષ્ટ તથા કઠણ કાળજનો માણસ બીજો કોઈ નથી, નહિ તો આવા નિષ્ઠુર કામનો ભાર કેમ લઉં? આવી સરળ હૃદયની પત્રિત્ર અને પતિપ્રાણા સ્ત્રીને આવી ખરાબ વાત કેમ સંભળાવું? આર્યની આજ્ઞા ભોળાને, હું જો આખી ઉમ્મર સુધી તેમનો અપ્રિય થાત તથા જન્માંતરે નરકમાં જાત તો પણ આનાં કરતાં તે હજારો દરજે સાંચે માનત. સર્વરીતે મેં અતિ ખરાબ કામ કર્યું છે. હા વિધાતા! કેમ તમે મને આતું નિષ્ઠુર કામ બળવવાનો ભાર લેવાની પ્રવૃત્તિ આપી!!

હા સમ્પત્ત હૃદય! તું હાજી સુધી કેમ દુકડે દુકડા

થયું નહિ ! હા કકિન પ્રાણ ! તું હજી સુધી કેમ ચાલ્યો ગયો નહિ. હા દગ્ધ શરીર ! તું હજી સુધી કેમ ચૂરેચૂરા થયું નહિ. હવે હું આર્યાની આ અવસ્થા જોઈ શકતો નથી ! હા આર્ય ! તમે આવા કઠણ હૃદયના છો તે હું સ્વપ્નામાં પણ ધારતો ન હોતો, જો તમારા મનમાં આટલું જ હતું તો આર્યાનો ઉદ્ધાર કરવામાં જે અતુલ યત્ન કર્યો તે કરવાની શી જરૂર હતી. રાવણ હરણ કરી ગયા પછી ઉન્મત્ત તથા બેશુદ્ધ થઈને હાહાકાર કરીને ફરતા ફરવાની શી આવશ્યકતા હતી ? તમે અંતે આવું કરશો તેથીજ શું આપણે લંકાની લડાઈમાં આટલું કષ્ટ સહન કર્યું હતું ? ગમે તેમ હો, તમારા જેવો નિદેય આ ભૂમંડળમાં બીજો કોઈ નથી.

થોડીવાર સુધી આવી રાતે ખેદ અને રામચંદ્રને તિરસ્કાર કરીને, લક્ષ્મણ ઉછળી રહેલા શોકનો વેગ સમાવીને સીતાને શુદ્ધિમાં આણવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી સીતા થોડીવાર સુધી સ્તબ્ધ ભાવથી રહીને, સ્નેહપૂર્વક લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, વત્સ ! ધીરજ ધરો, હવે વિલાપ તથા પરિતાપ કરશો નહિ, સહ નશીબને લીધે બનેછે ; મહારા નશીબમાં જે થનારું હતું તે થયું છે, તે માટે હવે તમે ખેદ કરો નહિ. શોકને રોકીને તથા મહારો વિચાર છોડી દેઈને, જલદીથી તમે આર્યપુત્રની પાસે જાઓ. તેઓ મહારો પરિત્યાગ કરીને ખેદથી અસ્થિર થતા હશે, તેમાં સંદેહ નથી ; તેમનો શોક જાણ તથા ચિત્ત સ્થિર

રહે તેને માટે તમે યત્ન કરજો. તેમને કહેજો કે મહારા ત્યાગ કર્યો છે તેથી શોક કરવાની જરૂર નથી; આપે ડાહ્યાપણનું કામ કર્યું છે. પ્રાણ આપને પણ પ્રજાને ખુશી રાખવી એ રાજાનો સર્વથી શ્રેષ્ઠધર્મ છે; મહારા પરિત્યાગ કરીને આપે રાજધર્મ પ્રતિપાલન કર્યો છે. હું તેમનું મન જાણું છું, તેઓએ કેવળ ભોક્ષાપવાદના ભયથી આતું કામ કર્યું છે, તેમાં મને કંઈ પણ સંદેહ લાગતો નથી. તેઓ શોક તથા એક પરિત્યાગ કરીને, પ્રશસ્ત મનથી પ્રજાનું લાલનપાલન કરે એજ હું ઇચ્છું છું. તેઓના ચરણમાં મહારા પ્રણામ નિવેદન કરીને કહેજો કે, અઘાપિ હું ભોક્ષાપવાદના ભયથી અયોધ્યામાંથી નીકળી છું પણ આપના અંતઃકરણમાંથી ખસી નથી. હું તપોવનમાં રહીને જન્માન્તરમાં પણ આપને પતિ મેળવું એને માટે તપશ્ચર્યા કરીશ. આપે મને ભાર્યા ભાવથી છોડી છે, પરંતુ સામાન્ય પ્રજા તરફે તો હું તજી નથી. તેઓ સસાગરા પૃથ્વીના અધીશ્વર છે, તેથી જ્યાં રહીશ ત્યાં તેમના અધિકાર વિના ખાલી નથી.

આટલું જાલીને ઘણીજ શોકાતુર થઈને સીતા થોડીવાર સુધી ચુપ રહી ત્યારપછી અત્યંત કષ્ટ રૂપરથી કહેવા લાગી, લક્ષ્મણ! મહારા નશીબમાં જે બનવાનું હતું તે તો બન્યું છે, તેને માટે હું આટલી દલગીર થતી નથી; પણ કોણ જાણે આર્યપુત્રના મનમાં કલેશ ઉત્પન્ન થાય, તે વિચારથી હું અસ્થિર બની છું. તેમને

વિનયપૂર્વક કહેજો કે આપ શોક છોડી દઈને આનંદમાં દિવસ ગાળજો. મ્હારું દુઃખ હવે વગરનું થયું છે ખરું, પરંતુ હું તેઓને કંઈ પણ દોષ આપનારી નથી, મ્હારું જેવું નશીબ હતું તેવું બન્યું છે; એ વાસ્તે તેઓ શોક ન કરે. વત્સ! તમને પણ કહું છું કે, તમે સર્વદા તેમની પાસે રહેજો; ક્ષણ વાર પણ તેમને બીલા મૂકશો નહિ. એકલા રહેવાથી તેમની ઉત્કંઠા તથા અસુખ વધશે. તેઓ ખુશીમાં રહેશે તો હું ખુશી થઈશ. તેઓ જેના યોગે મુખી રહે તેને માટે સર્વદા ચત્ન કરજો. આઠલી વાત કહીને, લક્ષ્મણને હાથ પકડીને, સીતા રોતી આંખે કૂચ્યા વચનથી બોલી, તમે મ્હારી આગળ સોગન ખાઓ કે, આ વિષયમાં હું કદિ પણ ઉદાસી રહીશ નહિ. તપોવનમાં રહીને, જો સોડોના મ્હોળે સાંભળીશ કે, આર્યપુત્ર કુશળ છે, તો મ્હારું સઘળું દુઃખ દૂર થયલું જાણીશ.

આ વાત પૂરી કરતામાંજ સીતાની આંખમાંથી ચોંધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેનાં પતિપરાયણતાનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણપૂર્ણ વચન સાંભળીને લક્ષ્મણને શોકાવેશ પ્રબળ વેગથી ઉછળ્યો. આંસુથી તેના ગાલ ભીંજાઈ ગયા. સીતાએ લક્ષ્મણને સાંત્વના આપીને કહ્યું, વત્સ! શોકનો વેગ રોકીને જલદીથી તમે આર્યપુત્રની પાસે જાઓ. હવે વખત લગાડશે નહિ. વારંવાર આવીરીતે કહીને તે લક્ષ્મણને વિદાય કરવા માટે બળીજ આતુર થઈ. લક્ષ્મણ સીતાને પ્રણામ કરીને

તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો, અને રોતી આંખે, ખેદયુક્ત વચનથી કહેવા લાગ્યો, આર્યે! આપ પહેલેથીજ જોતાં આન્યાંછોકે, હું આર્યનો આજ્ઞાકારક છું. જ્યારે તેઓ આજ્ઞા કરેછે, ત્યારે હું ખીજી કંઈવાત નહિ કહેતાં તરત તે પાલન કરું છું. પ્રાણ આપીને પણ મ્હોટા ભાઈની આજ્ઞા પાળવી એ ન્હાના ભાઈનો મ્હોટો ધર્મ છે. હું તે ન્હાના ભાઈના ધર્મનો અનુવર્તી ધર્મને આર્યની આ ભયાનક આજ્ઞા પાળવા આવ્યો છું. પથ્થર જેવી છાતી કરીને જે કામ કરવાનો ભાર મેં લીધો તે બળવ્યું છે. મારી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે, મ્હારા ઉપર આપનો જે અનિર્વચનીય સ્નેહ તથા વાત્સલ્ય છે, તેમાં કંઈ ફરક ન પડે. ખીજું, આર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે આવું ભય પમાડે એવું આચરણ કરીને મેં મ્હોટો અપરાધ કર્યો છે તેને માટે કૃપાકરીને ક્ષમા કરજો.

લક્ષ્મણને આવીરીતે શોકાતુર જોઈને, સીતાએ કહ્યું, વત્સ! એમાં તમારો અપરાધ શો? શા માટે તમે આટલો ખેદ કરો છો? તમારા ઉપર ગુસ્સે તથા નાપુશ થવાનું મને સ્વપ્નમાં સૂઝ્યું નથી. હું મનકર્મવચનથી દેવતાઓની આગળ એવી પ્રાર્થના કરું છું કે, જન્માન્તરે પણ તમારા જેવો ગુણવાન દેવર (દીયર) મને મળે; તમે ચીરંજીવી થાઓ. તમે અયોધ્યામાં જઈને આર્યપુત્રના ચરણમાં મ્હારા પ્રણામ નિવેદન કરજો. ભરત, શત્રુઘ્ન તથા મ્હારી બેહેનોને સ્નેહપૂર્વક બોલાવજો.

સાસુઓ જ્યારે ભગવાન ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી આવે, ત્યારે તેઓના ચરણમાં મ્હારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ નિવેદન કરજો. વત્સ! તમને એક વાત કહી રાખું છું કે, હું સદા દુઃખિયારી થઈ છું; વિધાતાએ મ્હારા અદૃષ્ટ-માં સુખ લખ્યું નથી; તેથી મ્હારી આવી અરાખી થઈ છે, તેટલા માટે હવે હું કંઈ દુઃખ ગણતી નથી. પરંતુ એટલું કરજો કે, મ્હારી બેઠેનો દુઃખ ના પામે. તેઓ મ્હારે માટે ઘણીજ શોકાતુર થશે માટે જીધીકરીને તેમનો શોક જલદી દૂર થાય તેને માટે તમે ગણ જણાઓ સતત ચત્ન કરજો, તેઓ સુખમાં રહ્યાથી ઘણેક ભાગે મ્હારું દુઃખ નિવારણ થશે. તેઓને કહેજો કે, હું અદૃષ્ટનું ક્ષણ ભોગવું છું. મ્હારે માટે શોકાતુર થવાનું તથા ક્રોશ ભોગવવાનું પ્રયોજન નથી.

આમ કહીને રનેહપૂર્વક વારંવાર આશીર્વાદ આપીને, સીતાએ લક્ષ્મણને જવાને કહ્યું. લક્ષ્મણ આંસુ ભરેલી આંખથી અને ગદ્ગદ વચનથી હાથ જોડીને બોલ્યો, આર્ય! મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. આટલું બોલીને પાછો પ્રણામ તથા મદક્ષિણા કરીને તે નોકામાં બેઠો; સીતા એકી ઠસે એના તરફ જોઈ રહી. નોકા ક્ષણ કાળમાં ભાગીરથીને ખીજે પાર જઈ પહોંચી. લક્ષ્મણ કિનારે ઉતરીને કેટલીક વાર સુધી એકીનજરે જાનકીને જોઈને રોતો રોતો રથમાં બેઠો. રથ ચાલવા માંડ્યો. જ્યાંસુધી જોવાયું ત્યાંસુધી એકીનજરે લક્ષ્મણે સીતાને જોઈ; અને સીતાપણ ચિત્તની યેઠે

રથ તરફ નજર કરીને ઉભી રહી હતી. જ્યારે રથ ધીમે ધીમે દૂર જતો ગયો ત્યારે લક્ષ્મણ સીતાને જોઈ નહિ શક્યાથી હાહાકાર કરવા લાગ્યો તથા કપાલ ઉપર હાથ પછાડીને રોવા લાગ્યો. સીતાએ પણ રથને આંખથી દૂર થયેલો જોઈને ડોળામાંથી વિછુટી પડેલી મૃગલીની પેઠે ઉંચે અવાજે રોવાનો આરંભ કર્યો.

સીતાનું રોવું સાંભળીને, આસપાસના ઋષિકુમારો શબ્દ અનુસારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; આવીને જુએછે તો એક સૂર્ય સમાન તેજવાળી સ્ત્રી, હાહાકાર કરી રડતી અને કપાલ કુટીને ઘણીક જાતના વિલાપ તથા પરિતાપ કરતી દીઠી. તે જોતાંજ તેઓના કામળ હૃદયમાં ઘણીજ દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓએ દોડતા વાલ્મીકિની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક નમ્ર વચનથી કહ્યું, ભગવાન! અમે, ક્ષણ, કૂલ, શ અને સમિધ એકઠાં કરવા માટે ભાગીરથીની પાસેના જંગલમાં ફરતા હતા; ત્યાં અકસ્માત્ સ્ત્રીનો રોવાનો અવાજ સંભળાયો, અને તેની શોધમાં થોડા આગળ ગયા તો જોયું કે, એક અસૌકિક રૂપલાવણ્યવતી પરિપૂર્ણ સ્ત્રી, અનાથની પેઠે ઘણો વિલાપ કરીને ઉંચ રવરથી રૂવેછે. તેમને જોયાથી અમને ભાસ થયો કે, કમળાદેવી પૃથ્વીમાં આવીછે, તે કાણ છે, શા કારણથી રૂવેછે, તે કંઈ જાણી શક્યા નહિ; પરંતુ તેનો ખેદ ભરેલો એટલો જોયાથી અને વિલાપના વાક્ય સાંભળ્યાથી અમારા હૃદયના ચુરેચુરા થઈ ગયા. અમે હિમ્મત કરીને, તેમને કંઈપણ પૂછ્યું

નહિ. છેલ્લે આપની પાસે ખબર આપવી ઉચિત જાણી તેથી અમે દોડતા આપની પાસે આવ્યા છિયે. હવે જે યોગ્ય જણાય તે કરો.

ઋષિકૃષ્ણારોના મ્હોંથી આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ તરત ભાગીરથીના કિનારે જઈ પહોંચ્યા અને સીતાની સામે જઈને સ્નેહપૂર્વક, પ્રશાંત સ્વરથી કહેવા માંડ્યું, વત્સ! વિલાપ પરિત્યાગ કર. શા કારણથી તું મ્હારા તપોવનમાં આવીછે, તે તારા આવવાની આગમજ હું સર્વ જાણું છું. તું મિથિલાધિપતિ રાજા જનકની કુંવરી છે, કૌશલાધિપતિ મ્હારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છે, અને રાજધિરાજ રામચંદ્રની પટરાણી છે. રામચંદ્રે, મિથ્યા લોકાપવાદ સાંભળ્યાથી ચલચિત્ત થઇને તથા સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યાવિના બહુ નિરપરાધથી તને પરિત્યાગ કરીછે. સીતાએ શાન્તવના વાક્ય સાંભળીને આંખમાંનાં આંસુ લુંછી નાંખ્યાને શાન્ત મૂર્તિવાળા મહર્ષિને સામે ઉભા રહેલા જોઈ ખોળો પાથરીને તેમની ચરણવંદના કરી. વાલ્મીકિએ, રઘુકુલતિલક પુત્રની માતા થા એવો આશીર્વાદ આપીને કહ્યું, વત્સ! હવે આંહિ રહેવાનું પ્રયોજન નથો, મ્હારા આશ્રમમાં ચાલ; હું મ્હારી કન્યાની પેઠે તારૂં લાલનપાલન કરીશ, મ્હારીપાસે રહ્યાથી તને કંઈ પણ ક્લેશ થશે નહિ. શેઠેરના રહેવાસીઓ વનનું નામ સાંભળ્યાથી ભયભીત થાયછે, પરંતુ તપોવનમાં ભયની કંઈપણ સંભાવના નથી. મ્હારી તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી હિંસક જંતુઓ

પણ પોતાની સ્વભાવિક આશિયતો પરિત્યાગ કરીને એકમેક જોડે દોસ્તીથી વર્તેછે. આ તપોવનનો એવો મહિમા છે કે, અલ્પકાળ રહ્યાથી ચિત્ત સ્થિર થાયછે. તને પૂરાં દિવસ થવા આવ્યાછે એવું જણાયછે; પ્રસવ થયા પછી પુત્રસંસ્કારવિધિ થયારીતિથી કરવામાં આવશે, કેઈ પણ ભાગ અંગ વગરનો થવા પામશે નહિ. સરખી ઉમ્મરની મુનિકન્યાઓ તારી સખી થશે, તેઓની સાથે રહ્યાથી તને ઘણાજ આનંદ મળશે. વિશેષકરીને તારો પિતા મ્હારો પરમ મિત્ર છે; તેથી મ્હારા તપોવનમાં રહ્યાથી, તારા પિતાના ઘરના જેવું સર્વ સુખ ભોગવીશ; હું પુત્રની પેઠે તારી અપરદારી કરીશ. એટલામાટે, વત્સ! હવે વખત સગાડ ના, મ્હારી જોડે ચાલ.

આવું કહીને સીતાને વાલ્મીકિ મુનિ પોતાની સાથે તપોવનમાં લઈ ગયા, અને ત્યાં સર્વ માણસોને સીતાની આજ્ઞા પાળવાને કહ્યું અને સરખી ઉમ્મરની કન્યાઓના હાથમાં સીતાનો લાલન પાલન કરવાનો ભાર સોંપ્યો. મુનિકન્યાઓ, તેના સમાગમથી પરમ આનંદિત થઈ અને જેના યોગે તેનું ચિત્ત સ્થિર થાય તેને માટે ઘણા યત્ન કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૫ મું.

પિતાતુર.

સીતાને વનવાસ આપીને, રામ ધણાજ શોકાતુર થયા, અને ખાવાપીવાનું, ધરવાહરવાનું, રાજકાર્ય સંબંધી વિચાર કરવાનું વગેરે સઘળાં કામ છોડીને શોકમાં એકલા પોતાના મેહેલમાં રહેવા લાગ્યા. સીતા જે પતિ-પ્રાણી તથા ધણીજ પવિત્ર હતી, અને પૃથ્વીમાં જેઠલી જાતના પ્રિય પદાર્થ છે, તે સર્વ કરતાં તેને રામ વધારે ચહાતા હતા; વસ્તુતઃ બંનેનાં પ્રાણમન એક હતાં, કેવળ શરીર માત્ર જુદું હતું. તેઓ બંને સાધુશીલ તથા સરળ અન્તઃકરણનાં હતાં. જેમ સીતા પતિપ્રાણી, પતિનું હિતકરનારી અને પતિના સુખમાં સુખ માનનારી હતી તેમ રામ પણ સીતાનેજ પોતાની પ્રાણાધાર જાણતા, તેનું (સીતાનું) ભક્તું ઈચ્છતા, અને તેનાં સુખે સુખી રહેતા. હમણા અવધપુરીમાં રાજભોગથી તેઓ જેવીરીતે સુખથી સમય ગાળતાં હતાં; તેના કરતાં વધારે સુખથી વનવાસમાં એકમેકની પાસે રહીને દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. વનવાસમાં ગયાથી તેઓની પરસ્પર પ્રીતિ અને પ્રેમભાવ ધણાંજ વૃદ્ધિ પામ્યાં હતાં. એક પક્ષ પણ એક બીજાની આંખથી છેટે રહી શકતાં નહોતાં. રામે કેવળ ભોકાપવાદના ઠરથી સીતાને કાઢી મૂકી હતી; તેથી તેના ત્યાગથી

ઉપજેલો શોક તેમને (રામને) ઘણોજ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો.

રામના અંતરની અસુખાકારીની હદ નહોતી. રાજ-વંશમાં મ્હારો જન્મ શું કરવા થયો! કેવીરીતે મ્હારે વનવાસ જવું પડ્યું, શા કારણથી હું પાછો રાજ્યાસને આવ્યો; શું કરવાને મેં દુર્મુખને પ્રભનો મ્હારા વિષેનો અભિપ્રાય જાણવા માટે નિમ્યો! લક્ષ્મણના ઉપદેશ-વાક્ય મેં કેમ સાંભળ્યાં નહિ! કેમ મેં અત્યંત ધાતકી થઈને સીતાને વનવાસ આપ્યો! રાજ્યભાર પરિત્યાગ કરીને શામટે હું સીતાની જોડે ના ગયો! હવે હું મ્હારા મનને શીરીતે સમજવું અને કેવીરીતે પ્રાણ ધારણ કરી રહું! પ્રિયાને વનવાસ આપવાના કરતાં, મેં આત્મઘાત કર્યો હોત તો તે હજારે દરજ્જે સાફ હતું!! આવીરીતે રામ રાત્રિદિવસ વિલાપ અને પરિતાપ કરતા હતા. દુઃસહ શોકાભિથી નિરંતર બળીને તેમનું શરીર અડધું થઈ ગયું.

ત્રીજે દાહાડે બપોરે લક્ષ્મણ ધણાજ સેવાઈ ગયલા ચહેરે અયોધ્યામાં આવ્યો અને સર્વથી પેહેલા રામચંદ્રને, રહેવાના મેહેલમાં જઈ, હાથ જોડીને તેમની સામે ઉભો રહી રોતી આંખે ગદ્ગદ વચને કહેવા લાગ્યો, આર્ય! દુરાત્મા લક્ષ્મણ આપની આજ્ઞા પ્રતિપાલન કરીને આવ્યોછે! રામ તેને જોઈને તથા તેનાં વાક્ય સાંભળીને, હા! પ્રિય સીતા! આમ કહેતાંજ મૂર્ચ્છિત

થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા. લક્ષ્મણ ધણેજ શોકા-
તુર હોવા છતાં બહુ ચલ્ને તેણે તેમને શુદ્ધિ માં આણ્યા.
જ્યારે રામ શુદ્ધિ માં આવ્યા ત્યારે કેટલીકવાર સુધી
એકી ઠસે લક્ષ્મણનું મુખ નિહાળવા લાગ્યા. ત્યારપછી
કંઈક ચેતના આણીને બોલ્યા, ભાઈ લક્ષ્મણ ! તેં જન-
કાંને ક્યાં છોડી ? હું તેના વિરહથી કેવીરીતે પ્રાણ ધારણ
કરું ! હવે એના વિયોગનું દુઃખ સહન થતું નથી !!
આમ કહીને લક્ષ્મણનું ગળું પકડી ઊંચ સ્વરથી રોવા
લાગ્યા ; લક્ષ્મણ પણ રડી પડ્યો. બન્ને જણે ધીરજ
છોડીને કેટલીકવાર સુધી એકપ્રમાણે રૂદન કર્યું. ત્યારપછી
લક્ષ્મણ, અતિકષ્તથી પોતાના શોકનો વેગ રોકીને રા-
મની સાન્ત્વના કરવા લાગ્યો ; રામ કંઈક શાંત થયા
પછી લક્ષ્મણે સીતાવિલાપ અથવા ઈતિ સુધી કહી
સંભળાવ્યો. તે સાંભળ્યાથી રામની આંખમાં આંસુ
ભરાઈ આવ્યાં અને તે ધણુંજ રોવા લાગ્યા તથા ઉડો
નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા ; તેમનો ઘાંટો બેસી ગયો,
બોલવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ, અને પેહેલાંના સઘળા
બનાવ અન્તઃકરણમાં આવ્યાથી તેનો વિચાર કરતાં
કરતાં અસહ્ય શોકને લીધે તે પાછા મૂંઝિત થયા.

લક્ષ્મણે ફરીથી ધણી મહેનતે રામચંદ્રને પાછા શુ-
દ્ધિમાં આણ્યા ; અને તેમની આવી દશા જોઈને મન-
માં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આયં જે શોક-
સાગરમાં પડ્યાછે, તેમાંથી આખી ઉમ્મર સુધી સ્વસ્થ
થિત્તવાળા થઈ શકશે નહિ. એમનો શોક દૂર કરવાનો

કુંઠ પણ ઉપાય હું જોતો નથી. ગમે તેમ હો, પરંતુ તેમને સાન્વના આપવાનો યત્ન તો મ્હારે કરવો જોઈએ, તેણે આવીરીતે મનમાં વિચાર કરીને વિનય પૂર્ણ પ્રેમજન વાક્યથી રામને કહ્યું, આર્ય! શોકમાં અને મોહમાં આમ નિમગ્ન થવું એ આપના જેવા પુરૂષને યોગ્ય નથી. આપ સર્વ સમજો છો, નશીબમાં જે થનારું હતું તે થયું છે; નહિતો આપ અકારણથી, અથવા સામાન્ય કારણથી, આર્યોને પરિત્યાગ કરશો એ કોના મનમાં હતું? વિચાર કરીને જીએ તો સંસારમાં કોઈ હમેશને માટે નથી; વૃદ્ધિ થયાથી ક્ષય થાય છે, ચઢતિ પછી પડતી થાય છે, સંયોગ થયાથીજ વિયોગ થાય છે, અને જીવન થયાથી મરણ નીપજે છે. આ પરંપરાગત સાંસારિક નિયમમાં કોઈ કાલે ફેર પડેલો જોવામાં આવતો નથી. એ સઉનો વિચાર કરીને આપે શોક છોડવો જોઈએ. વિશેષકરીને, આપે સઉ ભોક્તાનું હિત કરવાનો ભાર લીધો છે, તે વાર્તે પણ આપને શોકમાં નિમગ્ન થવું ન જોઈએ. પ્રિયવિયોગ અને અપ્રિય સંયોગ શોકનું કારણ થાય છે, તેમાં કુંઠપણ સંદેહ નથી; પરંતુ આપના જેવા મહાપુરૂષોએ ધણું શોકાતુર થવું કદાપિ ઉચિત થતું નથી; સાધારણ ભોક્તા શોકમાં તથા મોહમાં મગ્ન થાય છે. એટલામાટે ધીરજ ધરો; અને અંતઃકરણમાંથી શોક કાઢીને રાજકાર્ય ઉપર મન લગાડો. બીજું, એપણ આપને વિચારવાનું છે કે, માત્ર ભોક્તા નાખુશ થાય એવા ડરથી આપ

આર્યાને પરિત્યાગ કર્યો છે. આર્યાને ઘરમાં રાખ્યાથી પ્રભા નાખુશી દેખાડે એવી આશંકાથી આપે તેમને વનવાસ આપ્યો છે; તો હવે તેમને માટે શોકાતુર થયાથી તે આશંકા દૂર થતી નથી તેથી તો જે દોષ દૂર કરવા માટે આપે બીજાથી બનીશકે નહિ એવું કર્મ કર્યું છે તે દોષ પૂર્વવત્ પ્રબલ રહે છે અને આર્યાને પરિત્યાગ કર્યાનું કંઈ પણ ફલ થતું નથી. વળી એપણુ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપ જેટલા દિવસ ચિંતાતુર રહેશો, તેટલા દિવસ રાજકાર્ય ઉપર ધ્યાન આપી શકશો નહિ, પ્રજાપાલન ઉપર મન લાગશે નહિ અને રાજધર્મ પ્રતિપાલન થશે નહિ. એટલામાટે સર્વ વિષયનો વિચાર કરીને ધૈર્ય અવલંબન કરો. હવે વધારે શોક તથા પશ્ચાત્તાપ કરવો કોઈરીતે લાભકારક નથી. ગઈ ગુજરી વાત વિષે ખેદ કરીને કાળ ગાળવો એ સદ્વિચારનું કામ નથી.

લક્ષ્મણ આટલું બોલીને ચૂપ રહ્યો, ત્યારપછી થોડી વાર સુધી છાનામાન્યા બેશીરહ્યાબાદ રામ રનેહપૂર્વક બોલ્યા, વત્સ ! તારાં ઉપદેશવાક્ય સાંભળ્યાથી, મહારા જ્ઞાનનો ઉદય થયો. તે યથાર્થ કહ્યું છે, મેં જે કારણથી જનકીને વનવાસ આપીને રાક્ષસના પ્રભાષે ઘાતકીપણું કર્યું છે, તે કારણ હમણાં તેને માટે શોકાતુર થયાથી વિકલ થઈ જાય છે. વિશેષકરીને શોકનો ધર્મ એ છે કે, તેમાં નિમગ્ન થયાથી વધતો જાય છે. શોકાતુર માણસ ઈચ્છેલું ફળ મેળવી શકતો નથી. કર્ત્તવ્યકર્મ ઉપર ધ્યાન ન લગાડ્યાથી પ્રત્યવાયગ્રસ્ત થવાય છે.

એટલામાટે અત્યારથી હું શોકને રોકવાનો પ્રયત્ન કરું છું અને પ્રતિજ્ઞા લેઉં છું કે, હવે હું શોકમાં મગ્ન થઈ શકું નહિ. પ્રભુ હવે મને શોકાતુર જાણી શકશે નહિ. અમારો (મંત્રિઓ) ને કહે કે, કાલથી રીતસર રાજકાર્ય ચલાવવા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવશે; માટે તમે વખતસર સર્વ તૈયારી કરીને કાર્યાલયમાં હાજર થજો.

આટલું બોલીને રામચંદ્ર નીચું માથું કરીને, જરાવાર સુધી ચૂપ રહ્યા પછી, આંસુભરી આંખે વ્યાકુલ વચનથી બોલવા લાગ્યા કે, હાય ! રાજત્વ એકેવું ભયાનક અસુખનું તથા વિપદનું મૂળ છે. ભોંકાકેવાં સુખભોગ મેળવવાને માટે રાજ્યાધિકાર મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે તે મ્હારાથી કંઈ સમજાતું નથી. રાજ્યભાર સ્વીકારે મ્હારે આખી ઉમ્મરને માટે સુખ ઉપર પાણી મૂકવા જેવું થયું છે. એના સીધેજ મેં ઘણું ધાતકીપણું કરીને નિરપરાધિ પ્રિયાને વનવાસ આપ્યો છે. હવે તેને માટે રોવાનો માર્ગ જોતો નથી રાજત્વસાભથી મને એ ક્ષણ મળ્યું છે કે, મ્હારે રહે, દયા, મમતા અને મનુષ્યત્વનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડ્યો છે, અને આવતા સમયના માણસો મને ધાતકી રાક્ષસ અથવા ઘણોજ નાલાયક ગણીને વગોવશે.

આમ બેદ કરીને રામે થોડીવાર પછી લક્ષ્મણને જવાની આજ્ઞા આપી, અને પોતે ધીરજથી શોકાવેગ સમાવીને બીજે દહાડેથી યદ્યાનિયમે રાજકાર્ય કરવા લાગ્યા. ઉપર ઉપરથી એ પ્રમાણે એમણે ધૈર્યતા દર્શાવી અને રાજકાર્ય ઉપર ધ્યાન સંગાડવા માંડ્યું ખરૂં,

તથા ભોડો પથ્થ તેમનો બહારનો વ્યવહાર જોઈને સમ-
જવા લાગ્યાં કે, રામચંદ્ર ઘણાજ ધીરજવાન છે ને વગર
હરકતે દુઃસહ શોક રોકવાને સમર્થ થયાછે; પરંતુ
તેમનું (રામચંદ્રનું) અંતઃકરણ નિરંતર શોકની આ-
ગમાં બળ્યા કરતું હતું. બહુજ નિરપરાધિ પ્રિયાને વન-
વાસ આપ્યાથી થયેલો શોક તથા ખેદથી ઝેરના દંખ
પ્રમાણે તેમને નિરંતર મર્મવેદના થવા લાગી. માત્ર
લોક નાખુશ થાય તેના ભયથી તેમણે જનકીને દેશની-
કાલ કરી હતી, અને હમણા પથ્થ તેવાજ ભયથી
બહારથી શોક કાઢી નાંખ્યો હતો. જ્યારે તેઓ રાજ-
ગાદી ઉપર બેસીને મૂર્તિમાન ધર્મની પેઠે, સ્થિર
ચિત્તથી રાજકાર્ય જોતાં હતાં, ત્યારે તેમને જોઈને ભોડો
સમજતાં હતાં કે, ભૂમંડલમાં તેમના જેવો ધૈર્યવાન
પુરૂષ બીજો કોઈ નથી. પરંતુ જ્યારે રાજકાર્યથી છુટીને
વિશ્રામભવનમાં જતા, ત્યારે તેઓ ઘણાજ વિકલચિત્ત-
વાળા થતા હતા. લક્ષ્મણ સદા તેમની પાસેનો પાસે
રહીને તેમને સાન્ત્વના આપવા સાડ બહુ યત્ન કરતો
હતો. પરંતુ લક્ષ્મણનાં પ્રબોધ વાક્યથી તેમનો
શોકાત્તિ ઉલટો પ્રબલ વેગથી વૃદ્ધિ પામતો હતો,
દૂંકામાં તેઓ કેવળ હાહાકાર, વિલાપ, પોતાની
જાત ઉપર ઘિક્કાર, રોવું અને સીતાનું ગુણગાન કરીને
વિશ્રામનો સમય ગાળતાં હતાં. આવીરીતે સીતાના
વિયોગશોકમાં ઘણાજ નિમગ્ન થઈને તેઓ દિવસે
દિવસ કૃશ, મલીન, દુર્બલ અને સર્વ વિપયમાં ઘણાજ

નિશ્ચિત્સાહ થવા લાગ્યાં. વસ્તુતઃ પ્રજ્ઞકાર્યના વિના બીજા કોઈપણ વિષય ઉપર તેમની પ્રવૃત્તિ તથા ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો.

પેલી તરફ થોડા દિવસ પછી જનકીએ જો જાડીઆ કુમારને જન્મ આપ્યો. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ યથા નિયમથી તે કુમારોના પ્રસવકર્મ વગેરેની ક્રિયા પૂરી કરીને મ્હોટાનું નામ કુશ અને ન્હાનાનું નામ લવ પાડ્યું. મુનિકન્યાઓ પણ સીતાને પુત્રો જન્મેલા જોયાથી ધણીજ હર્ષ દેખાડવા લાગી. આમા આશ્રમમાં અતિ મહાન આનંદ-કોલાહલ થવા માંડ્યો. સીતા, દુઃસહ પ્રસવવેદના ભોગવ્યાથી થોડો વખત સુધી અચેતન રહી હતી, પણ પછી ધીમે ધીમે તેને શુદ્ધિ આવવા માંડી, તે જોઈ મુનિકન્યાઓ હરખાતા મને પ્રીતિપૂર્ણ વચનથી તેને કહેવા લાગી, બેઠેન જનકિ ! આજે ધણા આનંદનો દિવસ છે. સૌભાગ્યથી તમે આજ પરમ સુંદર કુમારની જોડ પ્રસવ કરીછે. આ વાક્ય સાંભળતાંજ સીતાને અનહદ આનંદ થયો. પરંતુ પાછી થોડી વારમાં તે શોકાતુર થઈને અખંડ આંસુ પાડી રોવા લાગી; તે જોઈને મુનિકન્યાઓ સ્નેહપૂર્વક તેને પૂછવા લાગી કે, હે જનકિ ! આવા આનંદના સમયમાં તમે શોકાતુર કેમ થાઓ છો ? રોવાને ક્ષીધે સીતાને ગમે દૂજો બાજયો હતો તેથી તેણે થોડી વાર સુધી જવાબ આપ્યો નહિ; પણ પછી ઉછળતા શોકનો વેગ સમાવીને તે બોલી કે, પ્રિયસખીઓ ! હું આવા આનંદના સમયે

શામાટે શોકાતુર થઈ છું તેનું કારણ તમે શું જણતાં નથી કે, તેમને પૂછો છો? પુત્ર જન્મ્યાથી સ્ત્રીઓ ઘણીજ આનંદિત થાયછે એ વાત ખરી છે; પરંતુ કેવી અવસ્થામાં મને આ ખુશીનો સમય આવ્યોછે? મહારૂં આ જન્મનું સર્વ સુખ, સર્વ ઈચ્છા, સર્વ આહ્લાદ જતા રહ્યાંછે. જો આ હૃતભાગ્યા મહારા ગર્ભમાં પ્રવેશ નહિ થયા હોત તો જે ઘડીએ લક્ષ્મણે મહારા પરિત્યાગના વાક્ય મને સાંભળાવ્યાં તેજ ઘડીએ હું ગંગાના પાણીમાં ડૂબીને પ્રાણત્યાગ કરત, અથવા ખીજી કોઈરૂંતે આત્મધાતી થાત. ગર્ભની જંજળ ના હોત તો શું કરવાને મહારે જીવતી રહી શોકને મ્હોં દેખાડવું પડત? જનકી આમ કહાંને ઘણીજ શોકાતુર થઈ ચોધાર આંસુ પાડી રડવા લાગી. તેના આવા હૃદય ફાટી જાય તેવાં વિલાપ-વાક્ય સાંભળીને મુનીકન્યાઓ ઘણીજ દુઃખી થઈ, અને પ્રીતિપૂર્ણ વચનથી તેને કહેવા લાગી, પ્રિય સખિ! તમારા શોકનો વેગ હવે સમાવો. તમે જે કહો છો તે ચથાર્થ છે, પરંતુ વધારે દિવસ તમારે આવી અવસ્થામાં રહેવું પડશે નહિ. રાજા રામચંદ્રની બુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો હતો, તેથીજ તેમણે મૂઠ બની જઈને આવું નહિ જોયેલું તેમજ નહિ સાંભળેલું ધોર આચરણ કર્યું છે. અમે પિતાજીના મ્હોંએ સાંભળ્યુંછે કે, તમે પાછાં જલદીથી તેમને ભેટશો; એટલા માટે શોકને કાઢી નાંખો. મુનિપુત્રીઓનાં સાંત્વનાનાં વાક્ય સાંભળીને સીતાની આખમાંથી ચોધાર આંસુ વરસાવા લાગ્યાં, તે

જોયાથી મુનિકન્યાઓનાં કામળ હૃદય પિગળ્યાં અને તેઓ પણ શોકાતુર થઈને ઘણીજ રોવા લાગી.

આ વખતે નવા અવતરેલા બાળકો રોવા લાગ્યા. સ્નેહનો એવો મહિમા તથા મોહની શક્તિ છે કે, તેઓના રોવાનો શબ્દ જાનકીના કાનમાં પ્રવેશ થતાં, તે એકદમ સર્વ શોક વિસરી ગઈ અને પ્રીતિથી તેઓને ધવરાવવા લાગી.

શુક્લ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે સીતાના બંને કુમારો દિવસે દિવસ વધીને માતાની આંખને તથા મનને અનહદ આનંદ આપવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ તેને “મા, મા,” કહીને ખોલાવતા હતા, જ્યારે તે તેઓના મ્હોંમાં મોતીના જેવા દતિા જોતી હતી; જ્યારે તેઓના અડધા ઉચ્ચારેલા મધુર શબ્દ તેના કાનમાં પ્રવેશ થતા, અને જ્યારે તે તેઓને ખોળામાં લઈને સ્નેહથી તેઓનું મુખ ચુંબન કરતી, ત્યારે તે સર્વ શોક ભૂલી જતી, તેનું આખું શરીર અમૃતના અભિષેકવાળું હોય તેવું શીતલ થતું તથા તેની આંખો આનંદનાં આંસુથી ભરાઈ જતી.

જ્યારે કુશ અને લવની ઉમ્મર પાંચ વર્ષની થઈ, ત્યારે મહાર્ષિ વાલ્મીકિએ તેઓનું ચઉડકર્મ કરીને વિદ્યારંભ કરાવ્યો, અસાધારણ બુદ્ધિ અને હેશિયારીથી તે કુમારો થોડી મુદતમાં વિવિધ વિદ્યામાં ઘણાજ કુશળ થયા. પ્રથમથી વાલ્મીકિ મુનિએ ચવણવધ પર્યન્ત સોડોમાં ચાલતું રામચરિત્રનું અવલંબન કરીને રામાયણ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, તે સર્વથી પેઢેલાં રામચંદના આ બે

પુત્રોને તેમણે ભણાવ્યું. તેઓએ થોડા દિવસમાં તે વિચિત્ર ગ્રંથ અથવા ઈતિ સુધી મ્હોંએ કર્યો, અને તેમાંથી કથા સીતાની પાસે મધુર સ્વરથી ગાઈને તેના શોક તેઓ દૂર કરવા લાગ્યા. અગીઆરમે વર્ષે મહર્ષિએ તેઓના ઉપ-
નયન સંસ્કાર કરાવીને (ઉપવિત ધારણ કરાવીને) વેદા-
ધ્યયન કરાવવાનો આરંભ કર્યો, અને તે પછી એક
વર્ષમાં તે બંને કુમારો વેદશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ પ્રવીણ થયા.

કુશ અને લવની ઉમ્મર બાર વર્ષની થઈ, પરંતુ તેઓ કોણ છે તે આજ સુધી કોઈ જાણી શક્યા નહોતા. તેઓ પોતાને ઋષિકુમાર તથા પોતાની માતાને ઋષિ-
પત્ની જાણતા હતા. જનકી જે ભાવથી તપોવનમાં કાળ ગાળતી હતી, તે ભાવ જોયાથી કોઈ પણ માણસ તેને ઋષિપત્ની જ ધારી શકતા. અને તેના આ બે પુત્રોને પણ ઋષિકુમાર સમજતાં. આ કુમારો જનકીને માતા તરીકે જાણતા હતા, પરંતુ તે મિથિલાપતિની કન્યા અથવા કોશલાધિપતિની પટરાણી છે, તે જાણતા નહોતા. વાલ્મીકિએ યજ્ઞપૂર્વક એ વિષયમાં તેઓને અજાણ્ય રાખ્યા હતા; અને તપોવનના રહેવાસીઓને પણ સાવચેત રહેવાને કહ્યું હતું કે, કોઈએ ભૂલથી પણ તેઓની પાસે આ વિષયની વાતચીત કરવી નહિ; તેમજ સીતાને પણ કહ્યું હતું કે, કોઈ રીતે પુત્રોને પોતાની જાણખાણ આપવી નહિ; તેથી સીતા પણ તેઓની પાસે કદિ પણ પોતાના સંબંધી વાત કરતી નહોતી. રામાયણમાં તેમણે રામનું અને સીતાનું વિસ્તાર-

પૂર્વક વૃત્તાન્ત વાચ્યું હતું; પરંતુ તેમની માતા જનક-નંદિની અથવા રામની સહધર્મિણી છે તે તેઓ જાણતા નહોતા; તેથી એ મહાકાવ્યમાં પોતાનાં પિતામાતાનું વૃત્તાંત વર્ણેલું છે એવું સમજતા નહિ. આવી રીતે બાર વર્ષ સુધી કુશ અને સવ પોતાનું વૃત્તાંત જાણવાથી અજાણ્યા રહ્યા હતા.

માતાના અપૂર્વ સ્નેહયુક્ત રક્ષણની જરૂર હતી ત્યાંસુધી સ્વાભાવિકરીતે જનકી, સર્વ શોક વિસારી દર્શને એકાગ્ર મનથી અને અનન્ય ભાવથી કુશ તથા સવનું સાલનપાલન કર્યાં કરતી હતી; પરંતુ જેમ જેમ તેઓની ઉંમર મ્હોટી થઈ, અને માતૃયત્નની ઘણી દરકાર રહી નહિ, ત્યારે તે (સીતા) તેમના વિષયમાં એક રીતે નિશ્ચિત થઈને ઋષિપત્નીઓની પેઠે તપશ્ચર્યામાં મન લગાડવા લાગી. રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે મંગળ થાય એ એનો તપશ્ચર્યા કરવાનો મૂળ હેતુ હતો. અદ્યાપિ રામે કંઈ પણ અપરાધ વિના તેને પરિત્યાગ કરી હતી તથાપિ સીતાના અંતઃકરણમાં એક પળવાર પણ તેમના ઉપર રોષ તથા વિરાગનો ઉદય થયો નહોતો. મ્હારા પ્રારબ્ધને સીધે હું આ દુસ્તર શોકસાગરમાં પડી છું એવું તે માનતી હતી. ભૂલથી પણ એવો વિચાર કરતી નહોતીકે, રામચંદ્રે મને આવી દશામાં આણી છે એ તેમનો દોષ છે. વસ્તુતઃ રામચંદ્રના ઉપર પ્રથમ તેને જેવી અવિચલિ ભક્તિ અને ખરા અંતરનો પ્રેમ હતો તેમાં જરાપણ ન્યૂનતા પડી નહોતી. તે દેવતા-

ઓની આગળ કાયામનાં વાઙ્મયી હમેશાં પ્રાર્થના કરતી હતી કે, રામચંદ્રને કુશળ રાખો, અને જન્માંતરમાં પણ તે મ્હારો પતિ થાઓ. દિવસના વખત તે તપશ્ચર્યામાં અને સખીભાવવાળી રૂપિકન્યાઓના સમાગમમાં ગા-જતી હતી, પરંતુ રાત્રે એકલી પડ્યાથી તેના શોકસિંધુ ઉછળી આવતો હતો તેથી તે આખી રાત માત્ર રામચં-દ્રના વિચારમાં મગ્ન થઈને તથા અશ્વપાત કરીને ગાજતી હતી. પતિપ્રાણી સીતા રામચંદ્રના વિયોગનું દુઃખ સહન કરી શકે એ કોઈરીતે બને તેમ નહોતું. કાળે કરીને સઉનો શોક શિથિલ થઈ જાયછે, પરંતુ જનકીનો શોક સર્વજ્ઞજ્ઞે નવું રૂપ ધારણ કરતો હતો. સાગર બારવર્ષસુધી આવાં ભયાનક શોકની આગમાં નિરંતર અન્તર્દાહ થયાથી જનકીનું અસૌકિક રૂપસાવણ્ય એક-દમ જતું રહ્યું અને માત્ર હાડકાના માળાપર આમડી બેઠેલા જીવું તેનું શરીર થઈ ગયું હતું.

પ્રકરણ ૬૬.

અશ્વમેધ.

રાજા રામચંદ્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો કૃતસંકલ્પ કરીને વશિષ્ઠ, જામણિ, કાશ્યપ, વામદેવ વગેરે મહર્ષિ-ઓને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. વશિષ્ઠદેવે તે વાત સાંભળીને રામની ઘણીજ પ્રશંસા કરીને કહ્યું, મહારાજ! તમે ઉત્તમ સંકલ્પ કર્યોછો. તમે સસાગરા,

સદીપા અને પૃથ્વીના અદિતીય આધિપતિ છે. અખંડ ભૂમંડળમાં તમે જેવું એકાધિપત્ય વિસ્તાર્યું છે તેવું પૂર્વ કાળના કોઈ પણ રાજ્યે વિસ્તાર્યું નથી. રામ-રાજ્યમાં પ્રજા જેવા સુખથી તથા ખુશીથી કાળ ગાળે છે તેવું સુખ તથા ખુશી આગાઉના કાળમાં જોયેલું તેમ સાંભળેલું પણ નથી. રાજ્યભાર ગ્રહણ કરીને જે જે કામ કરવાં જોઈએ તે આપે પૂરાં કર્યો છે; આપના રાજ-કર્ત્તવ્યમાં અશ્વમેધ માત્ર બાકી છે, તે પૂર્ણ થાય તો તમારા રાજ્યાધિકારમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા રહે નહિ. મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આ સંબંધી મહારાજને વિનંત કરવી. ગમે તેમ હોય તો પણ મહારાજ જ્યારે તમે પોતે યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા બતાવી છે ત્યારે હવે તેમાં વાર લગાડવાની જરૂર નથી; જલદીથી તેના માટે જોઈતી તૈયારી કરવાની અનુમતિ આપો.

વશિષ્ઠદેવ બોલતા બંધ થતાં જ રામચંદ્રે પાસે બેઠેલા ભાઈઓને કહ્યું, ભાઈઓ! ગુરૂદેવે જે આજ્ઞા આપી તે તમે સાંભળી છે, હવે તમારે અભિપ્રાય જણાવો, એટલે હું કર્ત્તવ્ય નિષ્પણ કરું. આજ્ઞાનુવર્તી ભાઈઓએ તરત જ પોતાનો અંતઃકરણનો અનુમત પ્રકટ કર્યો. પછી રામે વશિષ્ઠદેવને સંબોધીને કહ્યું, ભગવન! જ્યારે આપનો અભિલાષ થયો છે અને તેમાં મ્હારો અભિમત છે તેમજ ભાઈઓ પણ અનુકૂલ ઈચ્છા જણાવે છે ત્યારે હવે તેને અનુસરીને કર્ત્તવ્ય કરવામાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. હવે મ્હારે આટલું કહેવું છે

કે, નૈમિષારણ્યમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ થવો જોઈએ, નૈમિષારણ્ય પરમ પવિત્ર યજ્ઞ ક્ષેત્ર છે, એવિષેમાં તમારી શી આજ્ઞા છે? વશિષ્ઠદેવે તે વિષયમાં પોતાની સંમતિ આપી.

ત્યાર પછી રામે ભાઈએને કહ્યું, જુઓ, જ્યારે કર્તવ્ય નક્કી થયું, ત્યારે હવે નકામો કાળ ગુમાવવો નહિ જોઈએ. તમે જલદીથી સર્વ તૈયારી કરો. અનુગત, શરણાગત તથા મિત્રભાવવાળા રાજાઓને નિમંત્રણ કરો અને સમય નિર્ધારીને બધા નગરમાં તથા ગામોમાં યજ્ઞમાં આવવાનું નોતરું ફેરવો. લંકાની લડાઈમાં જ્યાંએ મદદ કરી હોય તે મિત્રોને પરમ આદરથી બોલાવો. તેઓ આપણા ખરા બંધુઓ છે; આપણે માટે તેઓએ કેટલું બહુ બહુ કષ્ટ સહન કર્યું છે, તેમના આઘાતો હું ઘણોજ સુખી થઈશ. વળી તમામ ક્ષત્રિઓને પણ નિમંત્રણ કરો, તેઓ યજ્ઞક્ષેત્રમાં પધારશે તો હું પોતાને કૃતાર્થ સમજીશ. ભાઈ ભરત! તમે જલદીથી નૈમિષારણ્યમાં જઈને યજ્ઞભૂમિ બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરો. લક્ષ્મણ! તું બીજી સર્વ તૈયારી કરીને બધા સરસામાન જલદીથી ત્યાં મોકલ. યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે થોડી મુદતમાં અસંખ્ય માણસો ત્યાં એકત્ર થશે; એટલામાટે યત્નપૂર્વક તમામ વિષયનો એવો બંદોબસ્ત રાખવો કે, કશાની ન્યૂનતા રહે નહિ, કોઈને પણ ક્લેશ તથા નાખુશી ઉપજવી નહિ જોઈએ. તું તમામ વિષયમાં ચતુર છે, તેથી તને વધારે ઉપદેશ આપવાની હું જરૂર જોતો નથી.

આટલું બોલીને રામ મુગા રહ્યાં, ત્યારે વશિષ્ઠદેવે કહ્યું, મહારાજ! સર્વ વિષયમાં યોગ્ય તૈયારીઓ કરવામાં આવશે એમાં સંદેહ જણાતો નથી, પરંતુ હું એક વિષયમાં ધણી ન્યૂનતા જોઉં છું. તે સાંભળીને રામે કહ્યું, આપ કયા વિષયની ન્યૂનતાની આશંકા કરો છો તે કહો. વશિષ્ઠે કહ્યું, મહારાજ! શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે, સ્ત્રીને સાથે રાખીને ધર્મકાર્ય કરવાં જોઈએ. એટલા મટિ હું પૂછું છું કે, એ વિષયમાં આપે શો વિચાર ધાર્યો છે? આટલા શબ્દ સાંભળતાં જ રામનું મુખકમલ કરમાઈ ગયું તથા આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. કેટલાક વખત સુધી નીચું માથું ધાક્કીને મુગા રહ્યાં; પછી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને, આંખમાંના આંસુ સુધીને તથા ઉછળતા શોકનો વેગ સમાવી દઈને તે બોલ્યા કે, ભગવન! આટલી વાર સુધી એ વિષેનો કંઈ પણ વિચાર મને થયો નહોતો. હવે એને માટે શું કરવું જોઈએ તે આપ કૃપાકરીને જણાવો. વશિષ્ઠદેવે ધણીવાર સુધી મનમાં વિચાર કરીને કહ્યું, મહારાજ! ફરી સત્ર કર્યાં વિના બીજો કંઈ ઉપાય હોય એમ મને લાગતું નથી.

વશિષ્ઠદેવનાં વાક્ય સાંભળીને સહજે એકદમ મૌન ધારણ કર્યું. રામના પ્રાણમન સીતાજી હતી. માત્ર ભોક્ નામુશ થાય તેના ભયથી તેને વનવાસ કાઢીને તે જીવન્મૃત જેવા ધર્મ ગયા હતા. સીતા ઉપરના તેમના સ્નેહ તથા પ્રેમમાં અઘાપિ કંઈ પણ ફરક પડ્યો નહોતો; તેની

મોહની મૂર્તિ રાત્ર દિવસ તેમના અન્તઃકરણમાં જગૃત હતી. તેઓ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે ખીજીવાર લક્ષ કરવાનું કબૂલ કરશે એવો જરાએ સંભવ નહોતો. તે છતાં વશિષ્ઠદેવ તેમ કરવાને વારવાર કહેવા સાચા. પરંતુ રામચંદ્રે ગુરૂની એ આજ્ઞા માન્ય કરવાની ના-ખુશી દેખાડી અને નીચું માથું ધાકીને તેઓ છાનામાના ખેસી રહ્યા. ત્યાર પછી સભામાં ઘણો વાદવિવાદ થયા બાદ એમ ઠર્યું કે, સીતાની સોનાની પ્રતિમૂર્તિ કરાવી તેને સ્થાને જોડે રાખીને યજ્ઞ કરવો એ સર્વ પ્રકારે સાચું છે.

આવી રીતે સર્વ નક્કી થયું. ભરત સર્વથી પહેલા નૈમિષારણ્ય તરફ ગયા અને યોગ્ય સ્થાને યજ્ઞભૂમિ નિરૂપણ કરીને, જોઈએ તેટલા અંતરે જૂદા જૂદા પ્રદેશના માણસો માટે રહેવાની જગા બનાવી. લક્ષ્મણે પણ તરત નાના પ્રકારની ખાવા પીવાની સામગ્રી અને બિછાના, રથ, ગાડી, તથા ખીજાં વાહન વગેરે તરફ-વાર રીતનો સામાન યજ્ઞક્ષેત્રમાં મોકલાવવા માંડ્યો. ત્યારપછી રામચંદ્ર પણ લક્ષ્મણને રક્ષક નિર્મીને યથા-રીતિથી યજ્ઞનો અશ્વ છોડ્યો અને પોતે માતાઓ તથા ખીજા કુટુંબિઓની જોડે સૈન્યસહિત નૈમિષારણ્યમાં જવા નીકળ્યા. કેટલાક દિવસ પછી નોતરેલા માણસો યજ્ઞસ્થા-ને આવવાનો આરંભ થયો. સેંકડો રાજાઓ, ઘણા પ્રકાર-ની કૌમતી ભેટો લઈને નોકરો તથા કામદારો સાથે ત્યાં આવવા સાગ્યા; હજારો ઋષિ યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે

ભેગા થવા માંડ્યા; તથા નગરના અને ગામડાંના અસંખ્ય રહેવાસીઓનો જમાવ થવા માંડ્યો. આ વખતે ભરત અને શત્રુઘ્ન નરપતિઓની પરોણાગત કરવાનું કામ માથે લીધું, બિભીષણ ઋષિઓની સેવા ચાકરીના કાર્યમાં નિયુક્ત થયો, અને સુગ્રીવ બીજા તમામ મેમાનોની બરદાસ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો.

હવે પેલી તરફ મહર્ષિ વાલ્મીકિ સીતાની અવસ્થા જોઈને અને લવકુશની બાર વર્ષની ઉંમર પૂરી થયેલી જોઈને મનમાં મનમાં સર્વદા વિચાર કરતા હતા કે, સીતાની હાલ જેવી અવસ્થા હું જોઉં છું; તે ઉપરથી તો મને એમ લાગે છે કે, તે હવે વધારે દિવસ જીવશે નહિ. વળી કુશ અને લવ, રાજાધિરાજના કુંવર ધર્મને આખી ઉંમર તપોવનમાં ગાળે એ પણ તેમને કેઈરીતે ઉચિત જણાયું નહિ. તે મહાત્માએ વિચાર કર્યો કે, એ બંને કુંવરોને ધનુર્વેદ અને રાજધર્મ શિખવાનો સમય ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે, પુત્ર સહિત સીતાને રામચંદ્ર પાછી ગ્રહણ કરે, તેવો કંઈ ઉપાય શોધવો જોઈએ. અથવા એમ ઉપાય શોધવાનું શું પ્રયોજન છે? શિષ્યને મોકલી ખબર કરાવીને રામચંદ્રને મ્હારા આશ્રમમાં બોલાવું, અથવા હું પોતે અયોધ્યામાં જઈને તેમની સાથે મેલાપ કરી બંને કુમાર સહિત સીતાને ગ્રહણ કરવાને તેમને વિનવું. મ્હારું કહેવું રામચંદ્ર અવશ્ય માનશે. આવું મનમાં નક્કી કરીને જરાવાર મૌન ભાવે રહી વળી પાછા તે મહર્ષિ એવો વિચાર કરવા

લાગ્યાકે, હું રામને સમજાવવાનું ધારું છું ખરો, પરંતુ તે ઘણા સોકાનુરાગી છે; પ્રજા નાખુશ થાય એજ ભયથી ગર્ભના પૂરા દિવસમાં આવેલા નિરપરાધિ જાનકીનો તેમણે પરિત્યાગ કર્યો છે; માટે હમણા મ્હારી વાત તેઓ સેહેલાઈથી માનશે એ બહુ શક ભરેલું છે. વળી પાછો એમ વિચાર થયો કે, ગમે તેમ હો, પરંતુ કંઈ પણ ખબર ન આપતા નિશ્ચિત બેસી રહેવું કોઈરીતે ઉચિત જણાતું નથી. આ બે બાળકો ભવિષ્યમાં અવશ્ય કોશલની રાજગાદી ઉપર બેસશે; માટે આ વેળાએ તેમને તેમના પિતાની પાસે સર્થ જઈને રાજનીતિ સંબંધી નિયમપૂર્વક ઉપદેશ આપવામાં નહિ આવે તો રાજકાર્ય ચલાવવામાં તેઓ ઘણાંજ અપદુ અને રાજમર્યાદા રાખવામાં ઘણાંજ અસમર્થ થશે. અને એમ બને તો વિશેષકરીને રાજા રામચંદ્ર મને કોશલ રાજ્યનું હિત કરવામાં અચત્નશીલ કહીને ફરિયાદ કરશે. એટલા માટે, આ વિષયમાં હવે ઉપેક્ષા અથવા કાળજીય કરવો ઉચિત નથી. રામચંદ્રની પાસે સઘળા વિષયના વિસ્તાર પૂર્વક સમાચાર મોકલવા જોઈએ, અથવા, હમણાં એકદમ સમાચાર નહિ મોકલતાં, વશિષ્ઠ અથવા ભદ્રમણ્યની સાથે સલાહ કરવા પછી આગળ પગલાં ભરીશું તે વધારે ઠીક પડશે. તેઓ શું કહેશે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ.

એક દિવસે મહર્ષિ, સાર્યસંધા તથા સાંજના વખતનો હોમ પૂરો કરીને આસન ઉપર બેઠા હતા અને

જનકીના વિચારમાં મગ્ન થયેલા હતા, એવામાં એક રાજદૂતે આવીને રામચંદ્રની સહીની કુંડાત્રી તેમના હાથમાં આપી. મહર્ષિએ કુંડાત્રી વાંચીને ઘણાંજ આનંદિત થઈને પેલા માણસને વિશ્રામ કરવા માટે વિદાયગીરી આપી, અને એક શિષ્યને તેને ભોજન વગેરે કરાવવાની આજ્ઞા કરીને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, હું જે વિષય માટે ઉત્કંઠિત થયા હતા તેની સિદ્ધિને માટે દૈવે અનુકૂળ થઈને ઘણોજ સારો ઉપાય કરી આપ્યો; હવે રામને બિનવ્યા સિવાય મેં ધારેલું કાર્ય હું પૂરું કરી શકીશ. હવે કુશ અને લવને શિષ્ય તરીકે સાથે લઈને હું નૈમિષારણ્યમાં જાઉં. એમની મુખમુદ્રા પોતાની મુખમુદ્રાને મળતી જોઈને રામ એમને પોતાના કુંવર વગર હરકતે ઓળખશે તથા એમના મેલાપથી રામનું હૃદય પણ નિસંદેહ પીગળશે; અને તેમ થશે તો મ્હારી ધારણા સિદ્ધ થવાનો માર્ગ આપોઆપ મોકળો થઈ જશે.

મનમાં ને મનમાં આવો રીતનો સિદ્ધાંત કરીને મહર્ષિ વાલ્મીકિએ જનકીની ઝુંપડીમાં જઈને તેને કહ્યું, વત્સ! રાજા રામચંદ્ર અશ્વમેધ મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરેછે, ત્યાં જવાની કુંડાત્રી મ્હારા ઉપર તેમણે મોકલી છે તેથી કાલે સવારે નિકળવાની ઈચ્છા મેં કરીછે અને બીજા શિષ્યોની પેઠે તારા પુત્રોને પણ યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે લઈ જઈશ એવો મેં વિચાર કર્યોછે. સીતાએ મહર્ષિના વિચારને તુરત સંમતિ આપી. પછી મહર્ષિએ પોતાની

જુપડીમાં જઈ શિષ્યોને બોલાવીને આવતે કાલે સવારે નૈ-
નિષારણ્ય તરફ જવાને માટે તૈયાર થઈ રહેવાને કહ્યું ;
તેમજ કુશ તથા સવને બોલાવીને કહ્યું, આજ સુધી તમે
શેઠિરમાં થતા કેઈ વ્યાપાર (વ્યવહાર, કામકાજ વગેરે)
જોયા નથી. રામાયણનો નાયક રાજા રામચંદ્ર અશ્વમેધ
કરેછે ત્યાં આવતે કાલે સવારે હું તથા શિષ્યો જ-
વાના છીએ, અને તમને પણ એ યજ્ઞ દેખાડવા અમારી
સાથે સઈ જઈશું એવો મેં વિચાર કર્યોછે. તમે યજ્ઞ જોશે
અને તેની સાથે રાજદર્શન પણ કરી શકશે. ત્યાં અસંખ્ય
શેઠિરના તથા ગામડાના માણસો એકઠા થશે; તેઓને
જોઈને તમે ધણુંક લૌકિક વૃત્તાન્ત જાણશે. બન્ને
ભાઈઓએ રામાયણમાં રામનું અલૌકિક કીર્તિનું
વર્ણન વાંચીને તેમને સર્વપ્રકારે અદ્વિતીય પુરૂષ ત-
રફે માન્યા હતા, તેથી તેમને નજરે જોવાનો આવો અણ-
ધાર્યો પ્રસંગ આવવાથી તેઓ ધણાજ આનંદિત થયા;
વળી યજ્ઞકર્મની ધામધુમ અને અનેક દેશના જુદી જુદી
જાતના માણસોનો મેળો અનાયાસે જોવા પામીશું
એવા વિચારથી તેમને ઘણો હર્ષ થયો, અને માતા
આરા આપે તો ખુશીથી જોડે આવવાની પોતાની
ઈચ્છા મહર્ષિને જણાવી.

વાલ્મીકિના મ્હોંએ રામનું નામ સાંભળીને સીતાનો
શોકરૂપી અગ્નિ પ્રબલ વેગથી પ્રજ્વલિત થઈ પડ્યો
અને તેની આંખોમાંથી આંસુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.
પણ થોડી વારમાં તેના અન્તઃકરણમાં એકદમ

ફેરફાર થઈ ગયો. આજ સુધી તેના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, ‘રામ મને પોતાના પ્રાણતુલ્ય માને છે અને મ્હારા શિવાય અન્ય સ્ત્રી સાથે તે કદિ પ્રેમ જોડવાના નથી. એમણે મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે તે માત્ર પ્રભરંજનની અનિવાર્ય અડચણને લીધેજ’; પરંતુ તે યજ્ઞ કરે છે એવી વાત જ્યારે તેણે સાંભળી ત્યારે ‘રામે ફરી સમ્પન્ન થશે’ એવું ધારીને તે એકદમ નિસ્તેજ થઈ ગઈ, અને તેથી તેને અસહ્ય એક થઈ પડ્યો. પ્રથમ તેણે ધાર્યું હતું કે, જો કે વિના વાકે રામે મને દેશવટો દીધો છે તોપણ મ્હારા ઉપર તેમનો જે અવિચળ સ્નેહ તથા એક સરખો પ્રેમ છે તેમાં કોઈરીતે ન્યૂનતા થશે નહિ. પરંતુ યજ્ઞકર્મને માટે તેમણે ફરી સમ્પન્ન કર્યું હશે એવા વિચારથી તેનો એ વિશ્વાસ ઊઠી ગયો અને તેણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું કે, આર્યના મ્હારા પરનાં સ્નેહ તથા પ્રેમનો અવશ્ય બીજો ભાવ બન્યો છે.

સીતા ઘણાજ વ્યાકુલ ચિન્તથી આવી રીતનો વિચાર કરતી હતી, એટલામાં કુશ અને લવ એકાએક તેની ઝુંપડીમાં આવીને તેને કહેવા લાગ્યા, મા! મહાર્ષિએ અમને કહ્યું છે કે, કાલે તમને રાજા રામચંદ્રનો યજ્ઞ દેખાડવા સર્જ જવા છે. જે માણસ કંકાત્રી સર્જને આવ્યો છે તેની પાસે જઈને અમે હર્ષણેલા થઈને એ મહારાજા સંબંધી ઘણીક વાતો પૂછી લીધી. તે ઉપરથી જણાયું કે, રાજા રામચંદ્રનું સમ્પન્ન વિષયમાં અસૌ-કરપણું છે. પરંતુ મા! એક વાત સાંભળીને અમે

ધણાજ અળયબ અને મોહિત થયાછીયે. રામાયણ
 વાંચીને તેમના ઉપર અમને જે અતિશય ભક્તિ ઉત્પન્ન
 થઈ હતી, તે ભક્તિ હમણાં હજારો દરજે વધી છે. વાત
 ઉપર વાત થતાં દૂતે (કંકાત્રી લાવનારે) અમને કહ્યું કે,
 રાજા રામચંદ્રે પ્રજારંજન માટે પોતાની પ્રાણાધાર
 પટ્ટરાણીને પરિત્યાગ કરીછે. તે વેળાએ અમે તેને
 પૂછ્યું કે, ત્યારે હમણાં એ મહારાજાએ ફરીથી લગ્ન
 કર્યું હશે, નહિ તો યજ્ઞના અનુષ્ઠાનની વેળાએ સહધર્મિ
 મિત્રીકોણ થાય? તેના ખુલાસામાં તેણે કહ્યું, યજ્ઞ
 પૂરો કરવા માટે વશિષ્ઠદેવે ફરી વિવાહ કરવા માટે
 રાજાને ધણાજ સમજાવ્યા હતાં, પરંતુ તેમણે કોઈ-
 પણ પ્રકારે એ વાત કબૂલ કરી નહિ પણ સીતાની સો-
 નાની ભૂતિ બનાવીછે અને તે ભૂતિથી સહધર્મિથીનું
 કાર્ય ચલાવી સેવાનું ઠરાવી એ વિષે સર્વની સંમતિ
 પણ લીધીછે. ખરેખર! મા! આવા ખીળ કોઈ મહા-
 પુરૂષે કોઈ પણ કાળમાં ભૂમંડલની અંદર જન્મ લીધો
 નહિ હોય. રાજધર્મે પ્રતિપાલનમાં રામરાજા જેવા
 યત્નશીળ છે, તેવાજ દાંપત્યધર્મે પ્રતિપાલનમાં પણ યત્ન-
 વાન છે. અમે ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં ધણાક રાજાઓના
 અને અનેક મહાપુરૂષોનાં વૃત્તાન્ત વાંચ્યાં છે, પરંતુ
 કોઈપણ રાજા રામચંદ્રના જેવો સર્વ શુભગુણસંપન્ન
 અમારા વાંચવામાં આવ્યો નથી. પ્રજારંજનને માટે
 પ્રાણપ્રિયાનો ત્યાગ, અને તે પ્રિયા તરફના રોહ અને
 પ્રેમભાવને ખાતર આખી ઉમ્મરમાં ફરીથી લગ્ન નહિ

કરવાનો ટેક એ બે નહિ જોયેલા તેમ નહિ સાંભળેલા બનાવો છે. ગમે તેમ હો, પણ મા! જ્યારથી અમે રામાયણ વાંચ્યું છે ત્યારથી અમારી ઘણીજ ઈચ્છા હતી કે, એકવાર રાજા રામચંદ્રની મૂર્તિ જોઈએ. હમણાં અમારી તે વાસના પૂર્ણ થવાનો સારો ભાગ મળ્યો છે. રાજા આપો કે, અમે મહર્ષિની સાથે એ રામનું દર્શન કરવા જઈએ. સીતાએ ઘણી ખુશીથી તેમને અનુમતિ આપી, તેથી બન્ને ભાઈઓ ઘણાજ આનંદિત થઈને મહર્ષિની પાસે ગયા.

રામચંદ્રે ફરીથી ભગ્ન કર્યું હશે, એવી આશંકા ઉત્પન્ન થયાથી ઘણાજ ખેદને ભીંધે સીતા બેબાકભી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ હમણાં પુત્રોના મ્હોંએ પોતાની સોનાની મૂર્તિ કરીને યગ કરવાની વાત સાંભળ્યાથી તેના વિપરીત વિચાર દૂર થયા અને તેના શોકની શાન્તિ થઈ. આ વેળાએ તેની આંખોમાંથી હર્ષના આંસુ પડવા લાગ્યા, અને દેશનીકાલનો ખેદ દૂર થઈ તેના અંતરમાં ન જણાય એવીરીતે સૌભાગ્યનો ગર્વ ઉત્પન્ન થયો.

બીજે દિવસે સવારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ કુશ, ભવ અને બીજા શિષ્યોની જોડે નૈમિષારણ્ય તરફ જવા નિકળ્યા અને તે પછીના દિવસે સાંજે ત્યાં પહોંચ્યાં. ત્યાં વશિષ્ઠદેવ ઘણા આદરસત્કારથી તેમને અને તેમના શિષ્યોને મુકરર કરેલી જગાએ બેઠા ગયા. કુશ અને ભવ છેઠેથી રામનાં દર્શન કરીને બહુજ આનંદિત થયા, અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, રામાયણમાં રાજા રામચંદ્રના

જે સર્વ અસૌકિક ગુણ વર્ણન કર્યાછે, તે એમની આકૃતિ ઉપર સ્પષ્ટાક્ષરે લખેલા હોય એમ જણાયછે. અસૌકિક ગુણસમુદાયના એક ભંડાર તરીકે તેઓસ્પષ્ટ દેખાઈ આવેછે. એમની મૂર્તિ જેવી સૌમ્ય છે, તેવીજ તેમની આકૃતિ પણ ગંભીર છે. આપણા ગુરૂદેવની જેવી અસૌકિક કવિત્વ શક્તિ છે, તેવાજ રાજા રામચંદ્રના અસૌકિક ગુણો છે, આવા મહાપુરુષને રામાયણનો નાયક બનાવ્યો ના હોત તો આપણા મહર્ષિના બનાવેલા એ મહાકાવ્યની જે અત્યંત પ્રશંસા થાયછે તે યાત નહિ. રાજા રામચંદ્રના અસૌકિક ગુણ ગાવાથીજ તેમની અસૌકિક કવિત્વશક્તિ સંપૂર્ણ રીતે સાર્થક થઈછે. ખરેખર! આજ આપણી દૃષ્ટિ સફળ થઈ.

ધીરે ધીરે તમામ નોતરેલા માણસો યજ્ઞસ્થળમાં એકઠા થયા અને ઠરાવેલા દિવસે મ્હોટી ધામધુમથી સંકલ્પિત મહાયજ્ઞનો આરંભ થયો. અસંખ્ય દીનદરિદ્રી અને અનાથ સોકો પોતપોતાની જૂદી જૂદી પ્રાર્થના કરવા માટે ત્યાં આવવા લાગ્યાં. અને તે સર્વને મનવાંચ્છિત તુષ્ટિદાન મળ્યાં. વગર અટકાવે કીસખીસોક ચારે બાજુએ નૃત્ય કરતા, વાળ વગાડતા અને સંગીતના અખાડા મચાવતા હતા. સર્વ મનોહર વેશભૂષણ ધારણ કરીને આવ્યા હતા. સર્વના મ્હોં ઉપર આનંદોત્સવના સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવતાં. કોઈના અંતઃકરણમાં કોઈપણ જાતનું દુઃખ કે ખેદ કેઈ જણાતું નહોતું. જે વૃદ્ધ રાજા, કષિ તથા તેવાજ બીજા સોક યજ્ઞનું દર્શન કરવા

આવ્યા હતા, તેઓ સર્વ કહેવા લાગ્યા કે, અમે કદિપણ આવો યશ જોયો નથી; તેમજ અતિ વૃદ્ધ માણસો પણ કહેતા હતા કે, કોઈપણ વેળાએ કોઈપણ રાજાએ આવો સ્થેડો તથા ધામધુમવાળો યશ આજસુધી કયો નહોતો, રામચંદ્રનું સઘળું કાર્ય અદ્ભુત છે.

આવી રીતે દરરોજ ધામધુમથી યશક્રિયા થવા લાગી, અને સર્વ નિમંત્રિત માણસો સભામાં એકઠા થઈને યશ સંબંધી સમૃદ્ધિ તથા ધામધુમ જોવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

સંગીતથી ઉપજેલા વિચારો.

એક દિવસ મહર્ષિ વાલ્મીકિ એકાંતમાં બેસીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, મેં યશદર્શનમાં આસક્ત થઈને આટલા દિવસ વૃથા ગુમાવ્યાં; મનમાં ધારેલું કામ કરવાનો ઉપાય તો હજી કંઈ નક્કી કર્યો નહિ, શમે તેમ ફરીને હવે કુશ અને લવને રામચંદ્રનો મેળાપ કરાવો ઠીક થાય. એ બંને ભાઈઓને સાથે લઈને એકદમ રાજસભામાં જઈ, અથવા તો રામચંદ્રને યુક્તિથી આહિ બોલાવીને એકાંતમાં તમામ હકીકત કહી સંભળાવું અને કુશ તથા લવને ઓળખાવીને સીતાને પાછી મૂકી કરવાની તેમને પ્રાર્થના કરું. મહર્ષિએ મનમાં ને મનમાં આમ ઘણા પ્રકારનાં વિચાર કરીને, છેલ્લી વારે

નક્કી કર્યું કે, કુશ અને સવને રામાયણ ગાવાની આજ્ઞા કરે. તેઓ ઠેકઠેકાણે ગાયન કરતા દુર્યાધી ધીમે ધીમે તેમની વાત રાજના સાંભળવામાં આવશે; ત્યારે તે પોતાનું ચરિત્ર સાંભળવા માટે જરૂર તેમને પોતાની પાસે બોલાવશે; અને તેમ થયાથીજ વિના પ્રાર્થનાએ મેં ધારેલું કામ સિદ્ધ થશે.

આવો સિદ્ધાંત કરીને, મહર્ષિએ કુશ અને સવને બોલાવીને કહ્યું, વત્સ કુશ! વત્સ સવ! આજથી તમારે બન્ને જણે દરરોજ સાથે રહીને ઋષીઓના આશ્રમની સામે, રાજાઓના તંત્રુની હારની વચ્ચે, બીજા સોડાના ઉતારા આગળ, અને સભામંડપની તરફ, મનની પ્રીતિ વડે, વીણા વગાડીને રામાયણ ગાવું. જો રાજા રામચંદ્ર વાતે વાત સાંભળીને તમને બોલાવે, અને ગાવાને વિનંતિ કરે તો તરત તમારે તેમની પાસે ગાવું અને જ્યાંસુધી તમે તેમની પાસે રહો ત્યાંસુધી કોઈપણ સીતનું અમર્યાદપણું કે ઉદ્વેગપણું દેખાડવું નહિ. રાજા સર્વને પિતા છે, એટલામાટે તમે તેમના ઉપર પિતૃભક્તિ દેખાડજો. જો તે તમારે સંગીત સાંભળીને ખુશ થઈ તમને પૈસા આપવાનું કહે તો સોભને વશ થઈને કદાપિ તે ભેજો નહિ. વિનય તથા ભક્તિયોગથી નિરૂપૃહતા દેખાડીને, ધન ગ્રહણ કરવાની નાખુશી દેખાડજો; અને કહેજી કે, મહારાજ! અમે વનવાસી છીએ અને તપો-વનમાં રહીને ફળમૂળ ખાઈને નિર્વાહ કરીએ છીએ માટે અમારે ધનની કંઈ દરકાર નથી. જો તે તમારો

પરિચય પૂછે તો કહેજો કે અમે વાલ્મીકિના શિષ્ય છીએ.

આવી આરા તથા ઉપદેશ આપીને, મહર્ષિએ હવે શું બનેછે તે જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારપછી એ બે ભાઈ-એ ગુરૂની આરા તથા ઉપદેશને અનુસરીને વીણા સાથે મધુર સ્વરથી ઠેકઠેકાણે રામાયણ ગાવા લાગ્યા. જે કોઈ એમનું ગાયન સાંભળતા તે મોહિત અને સ્તબ્ધ થઈને જોતા અને અખંડ અશ્રુપાત કરતા હતા. શ્રોતાઓ એ પ્રમાણે કરતા એમાં નવાઈ પાડી નહોતી. કારણકે, એકતો રામનું ચરિત્ર અતિ વિચિત્ર અને પરમ પવિત્ર હતું; બીજું વાલ્મીકિની રચના અતિચમત્કારી અને મનહર હતી; ત્રીજું કુશ અને લવનાં સ્વરૂપ જોનારને મોહ ઉત્પન્ન કરે એવાં હતાં તે સાથે તેમનો સ્વર એવો તો મધુર હતો કે, તેની જોડે તુલના કર્યાથી કોઈકનો સ્વર કંઠોર જણાતો હતો; ચોથું, વીણા વગાડવામાં તેમની નીપુણતા એવી અસૌકિંક હતી કે, તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. જે સંગીતમાં આવા સર્વે અવયવ સંપૂર્ણ હોય તે સંગીત સાંભળીને, કેાનું ચિત્ત અનિર્વચનીય પ્રીતિર-સમાં પરિપૂર્ણ ના થાય?

ચોડા દિવસ પછી પુષ્કળ માણસો રામની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા, મહારાજ! જે સુકુમાર ઋષિકુ-માર વીણા વગાડીને આપના ચરિત્રનું ગાન કરેછે તે જે સાંભળેછે, તે મોહિત થાયછે. અમારી આખી ઉન્મરમાં કદિપણ આવું મધુર સંગીત સાંભળ્યું નથી. તેઓ બન્ને સગા ભાઈછે. મહારાજ! મનુષ્ય-

જાતમાં એમના જેવું મનોહર રૂપ અમે કદિ જોયું નથી, એમના સ્વરની મધુરતાની વાત વધારેતો શું કહીએ, પરંતુ કિન્નરો પણ તે સાંભળ્યાથી સજ્જવાય એવી છે. તેઓ જે કાવ્યનું ગાયન કરેછે તેડાની રચના છે તેપણ જણાતું નથી; પરંતુ અમે એવી અસૌકિત સુંદર રચના કદિપણ સાંભળી નથી. મહારાજ! અમારી પ્રાર્થના એ-
ટલીજ છે કે, આપ તેઓને રાજસભામાં બોલાવીને ગાયન કરવાની આજ્ઞા કરો. આપ એમને જોશો અને તેઓનું ગાયન સાંભળશો તો તેમાં નિઃસંદિહ મોહિત થશો.

લોકોનાં આવાં વચન સાંભળીને રામ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા અને સર્વજણ જેનાં વખાણ કરેછે તેવું સંગીત સાંભળવાની ઉત્કંઠાથી તેમણે, એક બ્રાહ્મણ સભાસદને એ બે ભાઈઓને બોલાવવા મોકલ્યો. મહારાજના તેડાને માન આપી તરત અતિ વિનયભાવથી સવ અને કુશ સભામંડપમાં ગયા. તેઓને જોતાંજ રામના હૃદયમાં એક અનિર્વચનીય ભાવનો ઉદય થયો. પ્રીતિ-રસ અથવા ખેદરૂપી વિષ એ બેમાંથી કિયું એકદમ તેમના આખા શરીરમાં પ્રસરી ગયું તે તેમનાથી સમજી શકાયું નહિ. તેઓ થોડી વાર સુધી ભ્રમિત ચિત્તવા-ળાની પેઠે બંને કુમારને એકી નજરે જોવા લાગ્યા, અને અકસ્માત્ આવો ફેરફાર કેમ થયો તે કંઈ જાણી નહિ શક્યાથી ચિત્રની પેઠે જોતા બેઠા.

બંને કુમારોએ ધીરે ધીરે પાસે આવી, મહારાજનો જય થાઓ એમ બોલીને મર્યાદાથી યોગ્ય જગાએ બેઠા.

ત્યારપછી યથોચિત, વિનય અને ભક્તિયોગથી તેમણે પૂછ્યું, મહારાજ! અમને શાવાસ્તે તેડાવ્યા છે? તે કુમારો પાસે આવ્યાથી તેમનાં શરીરમાં પોતાના અને જનકીના અવયવનાં સઘળાં લક્ષણ જોઈને, રામ ધણીજ વિકલચિત્તવાળા થયા; પરંતુ તે વેળાએ રાજસભામાં ધણા માણસો એકઠા થયા હતા, એવાસ્તે તેમણે અતિકષ્ટથી ચિત્તની ચંચળતા રોકીને યોગ્ય મુખ-મુદ્રાથી તેમને કહ્યું, મેં સાંભળ્યું છે કે, તમે અપૂર્વ ગાયન કરી શકો છો. જેમણે તમારું ગાયન સાંભળ્યું છે તેઓ તમારી ધણીજ પ્રશંસા કરે છે, એવાસ્તે હું પણ તમારું ગાયન સાંભળવાની ઈચ્છા કરું છું. જે તમારી મરજી હોય તો જરા ગાઈને મને આનંદ આપો. કુમારોએ કહ્યું, મહારાજ! અમે જે કાવ્ય ગાઈએછીયે તે ધણું લાંબું છે અને તેમાં આપનું ચરિત્ર સવિસ્તર વર્ણવેલું છે. હમણાં અમે, આપની પાસે એ કાવ્યનો કિયો ભાગ ગાઈએ તેની આજ્ઞા આપો.

આ કુમારોને જ્યારથી જોયા હતા ત્યારથી રામનું ચિત્ત એટલું બધું ચંચલ થયું હતું તથા સીતાના વિયોગનો શોક એટલો બધો પ્રબળ થઈ ગયો હતો કે, સોક-લજ્જના ભયથી હવે ધૈર્ય અવસંબન કરવું તેમને મુશ્કેલ લાગ્યું. આથી તેઓ એકદમ સભા વિસર્જન કરીને એકાંતમાં વિશ્રામ લેવા માટે ધણા ઉત્સુક થયા, તેથી કુમારોના પૂછવાના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, આજે તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે થોડુંક સંભળાવો.

પછી કાલે સવારથી દરરોજ થોડું થોડું કરીને તમારા મુખથી સઘળું કાવ્ય સાંભળીશ. જેવી મહારાજની આજ્ઞા. એમ કહીને કુશ અને હવે ગાવાનો આરંભ કર્યો. સભાના સઉ માણસો એથી મોહીત થઈને ખરા અન્તઃકરણથી તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. રામે કવિનું પાંડિત્ય અને રચનાનું લાલિત્ય જોઈને તથા આશ્ચર્ય પામીને કુમારોને પૂછ્યું, આ કાવ્ય કેાનું રચેલું છે અને તમે કેાની પાસેથી આવું ગાયન શિખ્યાછો? કુમારોએ કહ્યું, મહારાજ! આ કાવ્ય ભગવાન વાલ્મીકિનું રચેલું છે અને અમે તેમના તપોવનમાં ઉછેરેલા છીએ તથા તેમનીજ પાસેથી આ બધું શિખ્યાછીએ. તે સાંભળીને રામે કહ્યું, ખરેખર! ભગવાન વાલ્મીકિએ આ કાવ્યમાં અતિ અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ દાખવીછે. થોડું સાંભળ્યાથી તૃપ્તી થતી નથી. પરંતુ આજ તમને વધારે પરિશ્રમ થયોછે, લેથી તમને વધારે કષ્ટ આપવાની મહારી ઈચ્છા થતી નથી હવે તમે તમારે ઉતારે જાઓ.

આઠસી વાત કહી તેઓને વિદાય કરીને, રામે તે દિવસે જલદીથી સભા વિસર્જન કરી અને વિશ્રામભવનમાં જઈને એકલા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ એ કુમારને જોયાથી, મહારાજ અંતઃકરણ કેમ આઠલું વ્યાકુલ થયું હશે તેહ સમજી શકતો નથી. પોતાના છોકરા જોયાથી ભેડાનાં ચિત્તમાં સ્નેહ તથા વાત્સલ્યતાનો સંચાર થાયછે એવું મેં સાંભળ્યુંછે તેજ પ્રમાણે આ કુમારોને જોઈને મને પણ એવા ભાવ ઉપજેછે, પરંતુ

આમ થવાનું કંઈ પણ કારણ હું જોતો નથી. એઓ ઋષિ-કુમાર છે, અને કદાપિ ઋષિકુમાર નહિ હોયતો પણ મ્હારે એવી ગાંડી આશા રાખવાની શી જરૂર છે. મેં જે અવસ્થામાં પ્રિયાને વનવાસ આપ્યો હતો, તે અવસ્થામાં તેણે દુઃસહ શોક અને અપમાનથી પ્રાણત્યાગ કર્યો હશે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. લક્ષ્મણ તેને તજીને આઘ્યાયી કદાપિ તેણે આત્મઘાત નહિ કર્યો હોય તો કોઈ કૂર હિંસક પ્રાણીએ તેનો ઘાત કર્યો હશે. એવી અવસ્થામાં તેણે પ્રાણ ધારણ કરવામાં સમર્થ થઈને નિર્વિઘ્નથી સંતાન પ્રસવ કર્યો હશે, અને તેમનું લાલન પાલન કરવા પામી હશે એવી આશા રાખવી એ દુરાશા જેવી છે. મ્હારા અત્યંત દુર્ભાગ્યમાં આટલું સૌભાગ્ય મેળવવું કોઈરીતે સંભવતું નથી.

આવું મનમાં આણીને રામ ઘણાજ વિકલ ચિત્ત-વાળા થયા અને હૃદય ભરાઈ આઘ્યાયી રોવા લાગ્યા. પછી કેટલીક વારે શોકનો વેગ દબાવીને પાછા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, એમના ચેહેરા જોયાથી તેઓ ક્ષત્રિય કુમાર છે એવી ખાતરી થાયછે, એટલુંજ નહિ, પણ એઓના ચેહેરામાં મ્હારા અવયવનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવેછે, તેથી તેઓ મ્હારા પ્રતિરૂપ છે એવી ખાતરી થાયછે. વળી ધ્યાન લગાડીને જોયાથી સીતાનાં અવયવનું સરખાપણું પણ નિઃસંદેહ પૂરવાર થાયછે. એમનાં અને અમારાં ભ્રમર, આંખો, નાક, કાન, હોઠ, દાંતની હારો તથા ગાલ એમાં કંઈ પણ

જૂદાઈ જણાતી નથી. આટલું સરખાપણું શું કંઈપણ નિમિત્ત બનાવ વિના થઈ શકે એમ છે? વળી તેઓ એમ પણ કહે છે કે અને વાલ્મીકિના તપોવનમાં ઉછર્યા છિયે, અને લક્ષ્મણે સીતાને પણ એજ તપોવનમાં પરિત્યાગ કરી હતી. આથી એમ ધારી શકાય કે, કદાચ, મહર્ષિ વાલ્મીકિ કદૃષ્ટા લાવીને સીતાને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા હશે, અને ત્યાં તેણે આ બે જોડીઆ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હશે. અગાઉ લક્ષ્મણે સીતાને જોઈને કહ્યું હતું કે, એને બે છોકરાં થશે, લક્ષ્મણનું એ કહેવું અને આ કુમારોના અવયવનું અમારા અવયવ સાથે સરખાપણું એ ઉપર વિચાર કર્યાથી મ્હારી આશા છેક દુરાશા જેવી જણાતી નથી. અથવા તો હું કેવળ મૃગતૃષ્ણિકામાં ભ્રમિત થઈને અનર્થક પોતાને ક્લેશ આપવા તૈયાર થયો છું. જ્યારે હું રાક્ષસ જેવો કઠોર થયો છું અને મેં ધણીજ નિર્દયતાથી તથા પ્રેમરહિત થઈને કેવળ નિરપરાધી પતિપ્રાણી સ્ત્રીને વનવાસ આપ્યો છે, ત્યારે હવે તે સર્વ આશા રાખવી એ ધણુંજ મૂર્ખતાનું કામ છે. હા પ્રિયે જનકિ! તું, સુશીલ અને સરળ હૃદયની થઈને કેમ આવા દુઃશીલના તથા કુટિલહૃદયના હાથમાં પડી! હું તને ધણીજ પતિપ્રાણી તથા ધણીજ પવિત્ર જાણું છું તે છતાં વગર વાકે મેં તને વનવાસ આપ્યો, અને વનવાસ આપીને પણ આજ સુધી હું પ્રાણધારણ કરી શક્યો છું, ત્યારે મ્હારા કરતાં કઠોર તથા ખાષાણ જેવા હૃદયનો પુરૂષ બીજો કેાણ હોય?

રામ આવીરી તે ખેદ કરતાં કરતાં ઘણાંજ શોકાતુર થઈને ચેતનાવિનાના થયા, અને ચોધાર આંસુ પાડી રોવા લાગ્યા તથા પળે પળે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખવા લાગ્યા; વળી થોડોવાર પછી પાછા જરા શાંતચિત્તવાળા થઈને વિચારવા લાગ્યા કે, મહર્ષિ વાલ્મીકિ સીતાને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા હશે, અને સીતાએ ત્યાં આ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હશે તેમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. એઓ ખરાઋષિકુમાર નથી તેનું એક ખરૂં પ્રમાણ એ મળેછે કે, તેઓનો એહેરો જોવાથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે, થોડાદિવસ ઉપર એમને ઉપવીતસંસ્કાર થયેલો છે. હમણાં એમની ઉમ્મર બાર વર્ષથી ઓછી નથી તેથી જણાયછે કે અગીઆરમે વર્ષે એમને જનોઈ આપ્યું હશે. તેઓ જો ક્ષત્રિયના કુમાર નહિ હોત તો આટલી મ્હોટી ઉમ્મરે તેમને જનોઈ આપત નહિ. તેઓ જો ખરા ઋષિકુમાર હોત તો મહર્ષિ અવશ્ય આઠમે વર્ષે એમનો ઉપનયનસંસ્કાર કરત, વળી ઉપવિત આપેલા ઋષિકુમારના જેવા એમને બધો વેશ જણાતો નથી. ખચિત જો એઓ ક્ષત્રિયકુમાર હોય તો તેઓ સીતાના સંતાન હોવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલો ખીજના સંતાન હોવાનો સંભવ જણાતો નથી. કારણ ખીજકોઈ ક્ષત્રિયના સંતાન તપોવનમાં ઉછર્યા હોય અને ત્યાં તેમને ઉપવિતસંસ્કાર થયો હોય એવું જણાતું નથી. મ્હારા જેવા હતભાગ્ય માણસના છોકરાં ના હોય તો એમની આવી અવસ્થા કદાપિ થાય નહિ.

મનમાં ને મનમાં આવા તર્કવિતર્ક અને અકસોસ કરીને રામ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જો પ્રિયા હજી સુધી જીવતી હોય અને પેલા બે કુમાર મ્હારા પુત્ર હોય તો કેવો આનંદનો વિષય થાય! પ્રિયા ફરીથી મ્હારા ચક્ષુ તથા હૃદયને આનંદ આપનારી થાય, એવો વિચાર કર્યોથી પણ મ્હાં આખું શરીર અમૃતરસમાં તૃપ્ત થાય છે. આમ વિચારમાં ને વિચારમાં સીતાની સાથે સમાગમ થવાનો છે એવું નક્કી કરીને રામ મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા, આટલા બધા દિવસના લાંબા વિયોગ બાદ જ્યારે અમારી પેહેલી મુલાકાત થશે ત્યારે હું આનંદથી અધારો બની જઈશ એમ મને લાગે છે. અને પ્રિયા પણ આનંદમાં નિમગ્ન થશે, તેમાં સંદેહ નથી. પેહેલી મુલાકાતે અમારી બન્નેની આંખમાંથી આનંદાશ્રુનો પ્રવાહ પ્રબલ વેગથી વહેશે. થોડા વખત સુધી આવા વિચારમાં મગ્ન થઈને તેમણે હર્ષનાં આંસુ પાડ્યા. ત્યાર પછી, તેમને વિચાર ઉપજ્યો કે, મેં પ્રિયાના સાથે એવું ઘાતકીપણું ચલાવ્યું છે કે, તેની સાથે સમાગમ થશે ત્યારે શી રીતે હું મ્હાં મ્હો તેને દેખાડી શકીશ અથવા તે એવી સાધુશીલ તથા સરળ હૃદયની છે કે, અનાયાસે મ્હારા અપરાધ ક્ષમા કરશે. હું તેને જોઈશ એટલે તેના પગે પડીને વિનયવચનથી તેની ક્ષમા માંગીશ; વળી થોડીવાર પછી એવો વિચાર મનમાં ઘોળાવા લાગ્યો કે, પ્રજ્ઞના ધિક્કારના ભયની આશંકા કરીને મેં પ્રિયાને વનવાસ કાઢી છે; અને હવે પાછી તેને ગ્રહણ કરું તો તે

આશંકા મનમાં કેમ ઉત્પન્ન નહિ થાય ! અને જો એમજ બને તો આઠલા કાલ સુધી મ્હારે અને પ્રિયાને દુઃસહ વિરહજાળમાં બળવું પડ્યુંછે તે સર્વ વિક્ષણ થઈ જાય.

આવો મનમાં વિચાર આવ્યાથી પોતાને ઘણોજ નિરૂપાય સમજીને રામ કેટલીક વાર સુધી અપ્રસન્ન મનથી બેઠા રહ્યા. ત્યારપછી એકદમ ઉપજેલા રોષાવેશથી મનમાં કહેવા લાગ્યા, હવે હું પાયા વગરના લોકાપવાદ ઉપર આસ્થા રાખીશ નહિ. આખરે પ્રિયાને ગ્રહણ કર્યાથી જો પ્રજા અસંતુષ્ટ બને તો કંઈ ફિકર નથી, પણ હું હવે તેમની વૃત્તિને આધીન થઈશ નહિ. મેં જેટલું જોઈએ તેટલું કર્યુંછે. રાજપદમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને કોણે કદિએ મ્હારા જેવું સ્વાર્થત્યાગનું કામ કર્યું છે ? હવે હું અવશ્ય સીતાને ગ્રહણ કરીશ. જો ઘણું થશે તો હું ભરતના હાથમાં રાજ સોંપાને પ્રિયાની જોડે વાનપ્રસ્થ-ધર્મ પાળીશ. પ્રિયાવિનાનો થઈને રાજ્ય ભોગવવાના કરતાં તેની જોડે વનવાસ ભોગવવો એ મ્હારે હજારો ગણું શ્રેયસ્કર છે તેમાં સંદેહ નથી.

રામે આહારનિદ્રા ત્યાગ કરીને, આવી રીતે ઘણીક જાતના વિચારમાં ગુમ થઈને રાત્રિ ગાળી.

પ્રકરણ ૮ મું.

મેળાપ અને વિસર્જન.

મહાર્ષિ વાલ્મીકિએ, રામચરિત્રનું અતિ અદ્ભુત

કાવ્ય રચ્યુંછે; તેમના બેકાકિલકંઠના તરૂણ ઉન્મરના શબ્દો અતિ મધુર સ્વરથી તે કાવ્ય ગાયછે; અને કાલે સવારમાં રાજસભામાં તેઓ એ કાવ્ય ગાવાના છે; આવી ખબર નૈમિષારણ્યમાંના સહ માણસને થઈ હતી. રાત્રિ ગઈ અને સવારનો પહાર થયો એટલે ઋષિઓ, રાજાઓ અને તેડાવેલા ખીજ માણસો ઘણાજ વ્યગ્રચિત્તથી ગાયન સાંભળવા માટે રાજસભામાં હાજર થવા લાગ્યા. તે દાહડાની સભા ખીચો ખીચ ભરાઈ ગઈ હતી. રામચંદ્ર રાજસિંહાસન ઉપર આવીને બિરાજ્યા તથા ભરત, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન અને સુગ્રીવ, વિભીષણ વગેરે બંધુઓ અને મિત્રો તેમની જમણી અને ડાબી બાજુએ યથાયોગ્ય આસનપર આવી બેઠા. કૌશલ્યા, કેકયી, સુમિત્રા, ઊર્મિલા, માંડવી, શ્રુતકીર્તિ વગેરે રાજપરિવાર, અરૂંધતી વગેરે ઋષિપત્નીઓ જોડે જૂદી જગાપર બેઠાં.

આવી રીતે રાજસભામાં એકઠાં થયેલાં સર્વ જણ મહર્ષિ વાલ્મીકિ કૃત કાવ્યની તથા સુકુમાર ગાનારાઓની પ્રશંસા કરીને તેમના સંબંધી તરેહવાર વાતો કરવા લાગ્યાં, અને ઘણાજ ઉત્સુક ચિત્તથી ગાનાર કુમારોની આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા. થોડીવારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ, કુશ અને લવને સાથે ભેઈ, સભામાં આવ્યા. તેઓને જોતાંજ સભામંડપમાં ઘણીજ ગડબડ મચી રહી. જમણે આગળે દિવસે કુશ અને લવને જોયા હતા, તેઓ આંગળી દેખાડીને પોતાની

પાસે બેઠેલા માણસોને એ બે ભાઈઓને ઓળખાવ્યા. વાલ્મીકિઋષિએ સભામંડપમાં પ્રવેશ કરતાંજ આખી સભાના માણસોએ એકદમ ઉઠીને તેમને માન આપ્યું. એ મહર્ષિ અને તેમના બે શિષ્યોને માટે જૂદી જગા મુકરર કરી હતી ત્યાં તેઓ બેઠા. અને સર્વ સભાસદ ગાયન સાંભળવા માટે ઘણાજ અધીરા થઈને ક્યારે આરંભ કરશે તેની વાટ જોવા લાગ્યા.

થોડીવાર પછી વાલ્મીકિએ સર્વ સભાની તરફ નજર કરીને રામચંદ્રને કહ્યું, મહારાજ! સભાના સર્વ માણસો ગાયન સાંભળવા માટે ઉત્સુક થયાછે, એટલા- માટે આપ અનુમતિ આપો તો સંગીતનો આરંભ થામ. રામચંદ્રે એવિષે પોતાની અનુમતિ જણાવી એટલે ઋષિ- ની આજ્ઞાથી કુશ અને લવે વીણા વગાડીને ગાવાનો આરંભ કર્યો. વાલ્મીકિએ પહેલેથી કુશ અને લવને શિખવી રાખ્યું હતું કે, રામાયણના જે ભાગમાં રામ અને સીતાના પરસ્પર સ્નેહ તથા પ્રેમનું વર્ણન છે તે- માંનોજ ઘણો ભાગ આજ તમે ગાજો, તેથી તેમણે તેજ વિષય લલકાર્યો. એ ગાયન સાંભળીને રામનું હૃદય પીગળ્યું અને તેમની બન્ને આંખોમાંથી જોરભેર આંસુ ઝરવા માંડયાં. રામ જેમ જેમ એ બે ભાઈને (કુશ અને લવને) જોવા લાગ્યા; તેમ તેમ તેઓ સીતાના પુત્રીએ એવો તેમના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ થવા લાગ્યો. ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એઓ પણ તેઓના ચહેરા રામ અને સીતાના જેવા જોઈને મનમાં ને મનમાં નાનામકા-

રના વિચાર કરવા લાગ્યા. તે શિવાય સભાના બીજા માણસો પણ પરસ્પર એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે, કેવું આશ્ચર્યકાર છે કે, આ બંને. ઋષિકુમાર રામચંદ્રના જેવાજ જણાય છે! જો પોશાકમાં તથા ઉમ્મરમાં ન્યૂનાધિક નહોત તો મહારાજમાં અને આ બે ઋષિકુમારમાં કંઈપણ ફરક જણાત નહિ. મહારાજે પોતેજ જાણે બીજા બે મૂર્તિ ધારણ કરી હોય એમ જણાય છે. કુમારવયમાં એમણે ઋષિકુમારનો વેશ ધારણ કર્યો છે. આટલી ઉમ્મરે મહારાજની જેવી આકૃતિ તથા રૂપલાવણ્યની માધુરી હતી તેવીજ આ બે ઋષિકુમારોની પણ જણાય છે. આવા હાવભાવ થવાથી આખી સભાના સઉ માણસો મોહિત તથા સ્તબ્ધ થઈને એકાગ્ર મનથી ગાયન સાંભળતા હતા અને એકી નજરે તેઓનું રૂપ જોતા હતા.

થોડીવાર પછી રામચંદ્રે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! સત્વર આ બે જણાને હજાર મોહરોનું ઈનામ આપ. આ આરા સંભળતાંજ કુશ અને ભવે વિનયપૂર્ણ વચનથી રામને કહ્યું, મહારાજ! અમે વનવાસી છીએ, વિલાસી તથા ભોગાભિલાષી નથી; સ્વાભાવિકરીતે ઉત્પન્ન થયેલાં ફળમૂળ અમારો ખોરાક છે અને વહ્કલ માત્ર અમારે પહેરવાનાં વસ્ત્રો છે તો પછી સોનાની અમારે દરકાર શું કરવા જોઈએ? અમે પુષ્કળ ચત્તન અને પુષ્કળ પરિશ્રમથી, આપનાં ચરિત્રનો અભ્યાસ કરીએ, તે આજ આપની પાસે ગાંધી સંભળાવવાથી

અમારો તે યત્ન અને પરિશ્રમ સફળ થયો. આપ શ્રવણકરીને આનંદિત થયા એથીજ અમે કૃતાર્થ થયા છીએ. બાળકોની આવી પ્રવીણતા અને નિરુપહતા જોઈને સભાના સઉ જન એકદમ આસ્થઈ પામ્યા.

કુશ અને લવને થોડી વાર સુધી એકઠશે નજરે જોવાથી તેઓ સીતાના પુત્ર હશે એવો કૌશલ્યાના અંતઃ-કરણમાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. તેથી ઘણા અસ્થિર ચિત્તવાળાં થઈને દીર્ઘ નિશ્વાસથી હા વત્સે જાનકિ! એમ બોલીને આસનપરથી નીચે ઢળી પડી મૂર્ચ્છિત થયાં. આવા અચાનક બનાવથી સભાના સર્વ માણસોનાં મન ઘણાંજ વિક્લ થયાં અને તેમણે બહુ યત્ન કરીને રાજમાતાને શુદ્ધિમાં આણ્યાં. ત્યારપછી થોડી-વાર સુધી ગાયન ચાલ્યું તે સાંભળીને સઉના હૃદયમાં સીતાનો શોક એટલા પ્રબળ ભાવથી ઉત્પન્ન થયો કે, સર્વનાં મન ઘણાં અસ્થિર થઈ ગયા અને તેમની આંખોમાંથી અખંડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. આ વખતે કૌશલ્યા ઘણાંજ અધીરાં બનીને ઉન્મત્તની પેઠે પોતાનાં પરિજનને કહેવા લાગ્યા, પેલા બે કુમારોને કોઈ મ્હારી પાસે લાવો. હું તેમને છાતી સરસા ચાંપીને એનાં મુખનું ચુંબન કરીશ, એઓ મ્હારા જાનકીના પુત્રો છે, એમને જોઈને મ્હારો પ્રાણ બહુ તમસે છે. કોઈ એમને મ્હારી પાસે લાવો નહિ તો હું એમની પાસે જાઉં છું; એકવાર એમને છાતી સાથે ચાંપીને એમનાં મુખનું અન કર્યાથી, જાનકીના શોક ઘણો મને ઓછો થશે.

જુઓને એમના અવયવમાં મ્હારા રામનાં અને જનકીનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવેછે. એઓ સભામાં આવતાંજ કાંઈએ જાણે મ્હારા મનમાં કહ્યું કે, એ તારા રામના પુત્રા છે; અને ત્યારથી એમને માટે મ્હાઈ મન રડેછે. હું બાર વર્ષમાં સીતાને એક પ્રકારે વિસરી ગઈ હતી, પરંતુ એમને જોઈને સીતા સંબંધી મ્હારો શોક નવો થઈ પડ્યોછે. હા વત્સે જનકિ! તું ક્યાં રહેલી છે, તારી શી અવસ્થા થઈછે, અઘાપિ તું જીવતી છે કે, આ પાપિષ્ઠ નરસોક તે પરિત્યાગ કર્યોછે, તે કંઈ પણ હું જાણતી નથી. આમ કહીને, દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કૌશલ્યા પાછાં મૂચ્છિત થયાં અને સહીએ ચત્નથી પાછાં તેમને શુદ્ધિમાં આણ્યાં. ત્યારપછી વળી કૌશલ્યા ઘણાંજ અધીરાં થઈને કહેવા લાગ્યાં, હજી સુધી તમે કાંઈએ એમને મ્હારી પાસે આણ્યા નહિ! તમારાથી એમ ના બને તો કાંઈ એક લક્ષમણની પાસે જઈને મ્હાઈ નામ દેઈને મ્હારી ઈચ્છા તેને કહે એટલે તે હમણાંને હમણાં એમને આહિ લાવીને મ્હારા ખોળામાં મૂકશે.

કૌશલ્યાની આવી અસ્થિરતા અને અકળામણ જોઈને, અરુન્ધતી (વશિષ્ઠમુનિની સ્ત્રી) ના કહેવાથી, પાસેની એક પ્રતિહારીએ લક્ષમણની પાસે જઈને બધી હકીકત જણાવી. તે સાંભળીને લક્ષમણે યુક્તિ કરીને તે દહાડો ગાયન બંધ કરાવી, સભા વિસર્જન કરી, અને કુશ તથા સવને સાથે સર્થ કૌશલ્યાની પાસે ગયો. કૌશલ્યાએ એ બે ભાઈઓને ખોળામાં સઈને રનેહથી

વારંવાર તેમનાં મુખનું ચુંબન કર્યું, અને હા! વત્સે જનકિ! તું ક્યાં છે? એમ કહીને ખેદથી ઊંચા રવરેથી રેવા લાગ્યાં. આથી સુમિત્રા, ઊર્મિલા, વગેરે સ્ત્રીઓ પણ શોકાતુર થઈને અશ્રુપાત, વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગી. કુશ અને લવ, આ સર્વ બનાવ જોઈને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.

થોડીવાર પછી કૌશલ્યાએ શોકનો વેગ સમાવીને પોતાના મનનો સંદેહ દૂર કરવા માટે કુશ તથા લવને પૂછ્યું, ભાઈઓ! તમારા તથા તમારા માબાપનાં નામ શું છે? તેઓએ અતિ વિનયપૂર્વક પોતપોતાનું નામ કહ્યું. પણ માબાપનાં નામવિષે તેમણે જણાવ્યું કે, અમારો પિતા કૌશલ્ય છે તે અમે જાણતા નથી તેમજ આજ સુધી અમે તેમને જોયાં પણ નથી. અમારી મા છે, તે તપસ્વિની છે, પરંતુ એકે દહાડે અમે તેનું નામ સાંભળ્યું નથી. કાઈએ અમને તેનું નામ કહ્યું નથી તેમ અમે પણ તેને અથવા બીજા કોઈને તેનું નામ કદિ પણ પૂછ્યું નથી. અમે મહર્ષિ વાલ્મીકિના શિષ્ય છીએ, તેમના તપોવનમાં ઉછર્યા છીએ અને તેમનીજ પાસેથી વિદ્યા શિખ્યા છીએ. બ્રાહ્મણ ચિત્તથી આ સઘળી વાત સાંભળીને, ધણંકરીને કૌશલ્યાનો સંશય દૂર થયો; પરંતુ તેથી સંપૂર્ણ સંતોષ નહિ થવાથી, ફરીથી તેમને પૂછવા લાગી, તમારી માનો ચેહેરો કેવો છે? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કુશ અને લવે પોતાની માતાના ચેહેરાનું યથાચોગ્ય વર્ણન કર્યું તે સાંભળીને સઘળાંઓએ નિશ્ચય કર્યો કે,

તેઓ સીતાના પુત્ર છે. આવી ખાતરી થવાથી કૌશલ્યા વગેરે સઘળા રાજપરિવારનો શોકસિંધુ વગર હરકતે ધણાજ વેગથી ઉછળ્યો. થોડીવાર પછી, કૌશલ્યાએ કુશ તથાલવને પૂછ્યું, તમારી માની તબીયત કેવી છે? તેઓએ કહ્યું, સર્વદા અમે તેને જીવતી મુવેલી હોય તેવી જોઈએ છીએ. દિવસે દિવસ તે એવી દુર્બલ થતી જાય છે કે, હવે તે વધારે દિવસ જીવશે નહિ! એમ લાગે છે. આ વાત કહેતાં કહેતાં, બન્ને ભાઈઓની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

કુશ અને લવની તમામ વાત સાંભળીને સહ ધણાજ વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગ્યાં. કૌશલ્યાએ થોડી ધીરજ પકડીને સંપૂર્ણરીતે સંદેહ દૂર કરવા માટે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ! તું આ વેળાએ મહર્ષિ વાલ્મીકિને આહિં બોલાવી લાવ. થોડીવારમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિ લક્ષ્મણની જોડે ત્યાં આવ્યા એટલે સહિએ યથાયોગ્ય ભક્તિપૂર્વક તેમને પ્રણામ કર્યો અને પરમ સત્કારપૂર્વક આસન ઉપર બેસાડયા. ત્યાર પછી કૌશલ્યા હાથ જોડીને તેમને પૂછવા લાગી, ભગવન! આપના આ બે શિષ્ય કેાણ છે? કૃપાકરને તેમની સર્વ હકીકત મને જણાવો: વાલ્મીકિએ જે દહાડાથી લક્ષ્મણ સીતાને પરિત્યાગ કરી આવ્યા હતા ત્યારથી લઈને આખર સુધીનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને રામના વિરહથી સીતાની કેવી અવસ્થા થઈ છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું. સર્વ હકીકત સાંભળીને સહિની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. કૌશલ્યા

ઘણાંજ શોકાતુર થઇને હા વત્સે જનકિ ! વિધાતાએ, તારા નશીબમાં આઠણું બધું દુઃખ લખ્યું હતું ! આમ કહીને વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ગમે તેમ હો પરંતુ સીતા હજી જીવતી છે અને આ કુશ તથા લવ એ તેનાજ પુત્ર છે એવિષે હવે કોઈને કંઈ પણ સંદેહ રહ્યો નહિ.

પાઠલા દિવસ પછી પોતાની ઝોળખાણ મળ્યાથી કુશ તથા લવના અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના અનિર્વચનીય ભાવ આવવા લાગ્યા વાહ્મીકિએ તેઓને કહ્યું, વત્સ કુશ ! વત્સ લવ ! વડીઆઈ અને કાકીઓના ચરણમાં નમો. બંને ભાઈઓએ તરતજ તે પ્રમાણે કર્યું. ત્યાર પછી મહર્ષિએ કહ્યું, તમે રામાયણમાં લક્ષ્મણ નામના જે મહા પુરૂષનું ગુણકીર્તન વાંચ્યું છે તે આ રહ્યા. એ તમારા ત્રીજા કાકા ધાત્ર્ય એમ કહીને લક્ષ્મણને દેખાડ્યો. 'લક્ષ્મણ' શબ્દ સાંભળીને તે બંનેભાઈ વિરમ્ય થઈ તેને નિહાળીને જોવા લાગ્યા અને પછી ગુરૂની આજ્ઞા પ્રજ્ઞામ દૃઢ ભક્તિ યોગથી તેમણે તેના ચરણમાં પ્રજ્ઞામ કર્યા.

આવીરીતે યોડીવાર વિત્યા પછી કૌશલ્યાએ લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ ! તું જલદીથી રામ અને વશિષ્ઠદેવને આહિ ખોલાવી લાવ, તે પ્રમાણે લક્ષ્મણ તરત ત્યાંથી જઈને રામ અને વશિષ્ઠદેવને જોડે લઈ પાછો ત્યાં હાજર થયો. કૌશલ્યાએ આંસુભરી આંખથી ગદ્ગદ વચનથી કુશ અને લવની ખરી હકીકત તેમને જણાવી, અને સીતા હજી જીવતી છે તે પણ જણાવ્યું. કુશ અને

લવના વિષે રામચંદ્રના અંતઃકરણમાં જે સંશય હતો, તે હવે બધે દૂર થયો અને આંખોમાંથી ઝરતા આસુ-વડે તેમનાં ગાલ ભીંજ્યા. તે કુશ અને લવને અ-પ્રમેય વાત્સલ્યથી, હાલ્યા ચાલ્યા વગરની આંખથી જોવા લાગ્યા. ત્યારપછી કૌશલ્યાએ પુત્રની જોડે સીતા-ને પણ લાવવાની રામને વિનંતિ કરી તેનો કંઈપણ ઉત્તર નહિ આપતાં રામ મુંગા રહ્યા. પણ તેમના મૌન્યને કૌશલ્યાએ તેમની સંમતિ જાણીને, સીતાને ખોલાવવા માટે વાલ્મીકિને પ્રાર્થના કરી. વાલ્મીકિએ તરત પોતાના આશ્રમમાં જઈને કૌશલ્યાએ મોકલેલી પાલખીની જોડે પોતાના એકશિષ્યને તપોવનમાં મોકલ્યો, અને તેને કહ્યું કે, તું જનકીને આ પાલખીમાં બેસાડીને તેને અહિં મહારી પર્ણકૂટિમાં લઈ આવ. નૈમિષારણ્ય-માં ભેગા થયેલા સર્વ માણસોને ધીમે ધીમે જાણ થઈ કે, રામાયણના ગાનારા વાલ્મીકિના શિષ્યો તો રાજકુંવર છે! સીતાને વનવાસ આપ્યા પછી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં તેઓનો જન્મ થયો હતો. સીતા હજી જીવે છે ને રાજ તેને પાછી ગ્રહણ કરશે, અને તેને તેડી લાવવાને માણસો પણ મોકલ્યા છે. આ ખબરથી ધણક માણસો આનંદિત થયા. પરંતુ કેઈકાઈ કહેવા લાગ્યા કે, આપણો રાજ ધણેજ અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો છે; જે જનકીને ફરીથી ધરમાં લેવાની દરકાર હોય તો તેને શા માટે પરિ-ત્યાગ કરવી જોતી હતી? તે વેળાએ જે જનકી હતી તેજ હમણા પણ છે. તે વેળાએ જે કારણથી તેનો ત્યાગ કર્યો

હતો તે કારણ, હમણાં પણ જેમનું તેમજ છે. ખરેખરા મ્હોઠા માણસનાં ચરિત્ર સમજવાં મુશ્કેલ પડે છે.

સીતાને ફરી ગ્રહણ કરવા માટે રામે એક પ્રકારનો રિથર નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ ઉપરની વાતો એક-મેકના દ્વારા ચર્ચાતી ચર્ચાતી તેમના કાનપર આવી, તેથી તેમનું ચિત્ત પાછું હોળવા માંડ્યું. તેમણે ધાર્યું હતું કે હવે જાનકીને ગ્રહણ કર્યાથી પ્રજા આપત્તિ કરશે નહિ. પરંતુ હજી સુધી તેઓના હૃદયમાંથી સીતાના ચરિત્રસંબંધી સંશય દૂર થયો નથી એવું જ્યારે તેમણે જાણ્યું. ત્યારે તેમના શોકની સીમા રહી નહિ, અને હવે શું કરવું જોઈએ એવા વિચારમાં મૂક જેવા બનીને લક્ષ્મણને બોલાવ્યા, અને તેની જોડે મસલત કરવા લાગ્યા. ધણીક તકરારો થયાપછી અંતે નિર્ણય કર્યો કે, અહિં એકઠા થયેલા માણસોની આગળ સીતા પોતાની પવિત્રતા સાબિત કરે તો રામે તેનું પુનઃ ગ્રહણ ખુશીથી કરવું. રામની આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણે આ વાત વાલ્મીકિને જણાવી.

લક્ષ્મણના મ્હોંએ સઘળી હકીકત જાણીને વાલ્મીકિ તરત રામચંદ્રની પાસે ગયા, અને સીતા ધણીજ પવિત્ર છે એવિષે તેમને ધણીકરીતે સમજાવવા લાગ્યા. રામચંદ્રે તેના જવાબમાં કહ્યું કે, ભગવન ! સીતાની પવિત્રતા વિષે મને જરા પણ સંદેહ નથી. પરંતુ રાજ્ય ચલાવવાનો ભાર લઇને હું ધણીજ પરાધીન થયો છું. આપજ ઉપદેશ આપો છોકે, માણ આપીને પણ પ્રજાને ખુશી રા-

ખવી એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; કાઈ કારણથી તેમાં જ-
રા પણ ઉપેક્ષા દેખાડ્યાથી આ લોકમાં અપજ્ઞ મળે છે,
અને પરલોકમાં નરકમાં પડવું પડે છે. પ્રજાના અંતઃકર-
ણ સીતાના ચરિત્ર વિષે ઘણાંજ સંદેહવાળા છે. તેમનો
તે સંદેહ દૂર ના થાય તો હું તેને કેવી રીતે ગ્રહણ કરીશકું તે
કહો. મેં જ્યારથી સીતાનો પરિત્યાગ કર્યો છે ત્યારથી
સર્વ સુખ ઉપર પાછી મૂક્યું છે; કેવી રીતે આઠલા દિવસ
સુધી હું જીવતો રહ્યો છું તે હું આપને કહી શકતો નથી,
ઘણાંજ સાચારીથી મેં સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે. કાઈકાઈ
વાર મનમાં આવે છે કે, ગમે તો પ્રજા અસંતુષ્ટ થાય
તો પણ હું સીતાને ગ્રહણ કરવામાં પાછી પ્હાની કરીશ
નહિ, પરંતુ તેમ કહું તો રાજધર્મ પ્રતિપાલન થતો નથી
તેથીજ હું આ વિષયમાં હિંમત કરી શકતો નથી. બીજો
એ પણ વિચાર કર્યો હતો કે, ભરતના હાથમાં રાજ્યસોં-
પાને રાજકાર્યમાંથી દૂર થઈને હું જાનકીને પાછી ગ્રહણ
કહું તો તેથી કંઈ પણ હરકત થશે નહિ. પણ ઘણો વિચા-
ર કરતાં અંતે તે ઉપાય અમલમાં આણ્યો ઠીક લાગ્યો
નહિ. મેં જાનકીના ઉપર જે ઘાતકીપણું ચલાવ્યું છે, તે-
નાથી નિઃસંદેહ હું ઘોર અધર્મી થયો છું. આખી ઉમ્મર
સુધી ઘણું ઘણું દુઃખ ભોગવવાને માટેજ મેં જન્મ લીધો
છે. હું હમણાં ઘણુંજ માનસિક કષ્ટ ભોગવું છું, તે
મ્હારો અન્તરાત્માજ નાણે છે. જો આ ધડિયે મ્હારા
પ્રાણ તથા દેહનો વિયોગ થાય તો હું છૂદું!!

આમ કહીને, રામ ઘણાંજ વિકલચિત્તવાળા થઈ અ-

નિવાર્ય વેગથી રોવા લાગ્યા; પછી થોડીકવારે જરા શાંતચિત્ત કરીને હાથ જોડીને વિનય વાક્યથી વાલ્મીકિને કહેવા લાગ્યા, ભગવન! આપની પાસે મ્હારી અરજ એટલીજ છે કે, સીતા આવે તો આપ તેને સાથે લઈને સભા મડપમાં પધારજો, અને કૃપા કરીને તેને ગ્રહણ કરવાની સર્વની સંમતિ પૂછજો. જો સંધળાઓ તેમ કરવાની સંમતિ આપશે તો હું તેને તરત પુનઃ ગ્રહણ કરીશ. અને જો સર્વ માણસો સંમત નહિ થાય તો તેણે કોઈ સર્વમાન્ય પ્રમાણથી, પ્રજનો સંદેહ દૂર કરવો જોઈએ. વાલ્મીકિ લાચારીથી, એ વાત ઉપર સંમત થઈને, ખેદીત અંતઃકરણથી પોતાના આશ્રમ તરફ ગયા.

પેલી તરફ સીતા, કૌશલ્યાની મોકલેલી પાલખી જોઈને, અને મહર્ષિએ મોકલેલા શિષ્યના મ્હોંથી તેમની આજ્ઞા સાંભળીને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી, હવે જણાયછે કે, વિધિ મ્હારા ઉપર આટલે દિવસે પણ કૃપાળુ થયોછે. મ્હારા દુઃખનો હવે અન્ત આવ્યો. જ્યારે સાસુજીએ પાલખી મોકલીછે, ત્યારે મ્હારાજ મને ગ્રહણ કરશે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. એ વાસ્તેજ આજે મ્હારી ડાખી આંખ ફરકતી હશે. હું આર્યપુત્રનો સ્નેહ, દયા, અને મમતા જાણું છું. ઘણીજ લાચારીથી તેમણે મને પરિત્યાગ કરીછે. જેમ હું તેમના વિરહથી દુઃખિ છું તેમ તેઓ પણ મ્હારા વિરહથી દુઃખિ છે તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી.

જો મહારા ઉપર તેમના સ્નેહની કંઈક ન્યૂનતા હોત તો તેઓ પાછું લગ્ન કરતજ. પણ તેમ નકરતાં તેમણે સહધર્મિણીની જગાએ મહારી સોનાની મૂર્તિ બનાવીને સ્નેહની પરાકાષ્ટા દેખાડીછે, અને મહારો સઘળો શોક નિવારણ કર્યોછે. ફરીથી મને આર્યપુત્રનું સહવાસસુખ મળશે, એવો મેં સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નહોતો.

આમ બોલતાં બોલતાં આનંદથી જાનડીના આંખ-માંથી પ્રબળ વેગથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તેના શરીરમાં સેંકડો ગણું બળ આવ્યું અને ચિત્તમાં અપરિમિત સ્ફૂર્તિ તથા ઉત્સાહ સંચાર થયો. આર્યપુત્રે ફરીથી મને ગ્રહણ કરીછે એવો વિચાર કરવાથી તેના હૃદયમાં આનંદપ્રવાહ ઉછળ્યો. આહા! આશાની દિંમતનો પાર નથી ! આશા ઉપર આધાર રાખીને તે મનમાં મનમાં કેટલીક જાતની કલ્પના કરવા લાગી. રામની જોડે સમાગમ થયાથી કેવી અવસ્થા થશે તે સર્વ યોતાના ચિત્તપટ ઉપર ચિતરવા લાગી, અને તેને ખરો બનાવ માનવા લાગી. જાણે તે રામની સામે ગઈછે અને રામ લજ્જાથી મ્હોં ઊંચું કરીને તેની સાથે વાત કરી શકતા નથી. બીજીવારે માલમ પડ્યું કે, જાણે રામ આંસુ ભરી આંખે સ્નેહયુક્ત મિય વાક્ય બોલેછે, પણ તે (સીતા) એક બોલપણ બોલતી નથી, અને અભિમાનથી મ્હોં ફીકું કરીને ઉભી છે; એકવાર જણાયું કે, જાણે પ્રથમ સમાગમની વેળાએ, બન્ને જડ જેવાં થઈને સ્થિર નયનથી એકબેકના મ્હોં જુએછે; અને બન્નેની

આંખમાંથી આંસુ ઝરેછે; બીજી વારે જાણ્યું કે, જાણે બન્ને એક આસન ઉપર બેસીને પરસ્પરના અતિ વિરહનો વેદનાનું વર્ણન કરવામાં એવા ક્ષીન થઈ ગયાં છે કે, આખી રાત્રિ વીતી ગઈ તેની તેમને ખબર પડી નહિ. વળી એકવાર એમ માલમ પડ્યું કે, જાણે તેને સાસુ-ઓની પાસે જઇને તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તે સાસુઓએ આંસુભરેલી આંખોથી તેનું મુખચુંબન કર્યું તથા તેનું શરીર હાડકાના માળા જેવું થઈ ગયેલું જોઇને તેઓ શોકથી પરિતાપ કરવા લાગી; તેમજ બીજી વેળાએ એવો અનુભવ કરવા લાગી કે, જાણે તે સાસુઓની પાસે બેસીને તેઓના સવાસોના જવાબ આપેછે એટલામાં ભરત વગેરે તેનાદિધેરો ત્યાં આવ્યાં અને અશ્રુ-પાત કરતા ગદ્ગદ વચનથી તેને સંબોધિને કહેવા લાગ્યાં આર્યે! અમે આપને પ્રણામ કરાએ છિયે, આમ બોલીને તેઓ તેને નમ્યા. એકવાર એમ જણાયું કે, જાણે તેની બેહેનોએ આવાને તેને પ્રણામ કર્યા અને તેમના પરસ્પરના મેળાપથી સર્વના શોકનો પ્રવાહ ઉછળ્યો, અને તેઓ અશ્રુપૂર્ણ સોચનથી વિલાપ તથા પરિતાપ કરવા લાગી. બીજી વેળાએ એમ અનુભવ કરવા લાગી કે, યજ્ઞકાર્ય ચલાવવામાં બનાવેલી તેની સોનાનો મૂર્તિ જાણે દૂર કરવામાં આવીછે, તે પોતેજ રામની ડાબી બાજુએ બેસીને યજ્ઞક્ષેત્રમાં સહધાર્મિકીનું કાર્ય કરેછે.

આમ અનુભવ કરતી કરતી આહ્વાદિત મનથી જાનકી પાલખીમાં બેઠી, અને બીજે દિવસે સાંજે નૈમિષા-

રણ્યમાં પહોંચી. ત્યાં વાલ્મીકિએ તેને કહ્યું, વત્સે! રાજા રામચંદ્ર તને ગ્રહણ કરવામાં સંમત થયાછે. કાલે જ્યારે તેઓ સભામંડપમાં હશે ત્યારે સર્વની સામે હું તને તેમનાં હાથમાં સોંપીશ. વાલ્મીકિના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે, હું સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરીશ તો કોઈ પણ માણસ હિંમત કરીને સભામાં અસંમતિ દેખાડશે નહિ. એ વારતે તેને પવિત્રતાનું પ્રમાણ દેખાડવાની આવશ્યકતા વિષે સીતાને કંઈ પણ કહ્યું નહિ. ત્યારપછી જનકીએ એકાન્તમાં બેસીને કુશ તથા લવના મ્હોંએથી સઘળી બનેલી હકીકત સાંભળી અને તેથી પોતાના પરિગ્રહ વિષે તેની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ. તેને ક્ષીધે આનંદથી અધીરી થઈને પ્રતિજ્ઞાએ પ્રભાતની વાઢ જોવા લાગી. આખી રાતમાં એકવાર પણ તેણે આંખ મીંચી નહિ.

બીજે દિવસે સવારે મહર્ષિ વાલ્મીકિ રત્નાનસંધ્યાદિ કરીને પછી સીતા, કુશ, લવ, અને બોજ શિષ્યોની જોડે સભામંડપમાં ગયા. સીતાને હાડકાનો માળો જોઈને રામનું હૃદય ભેદાવા લાગ્યું તો પણ અતિકષ્ણથી તેમણે ઉછાલતો શોક સમાવ્યો; અને પ્રજા આજ કેવો અભિપ્રાય આપશે તેની ચિંતાથી ચિંતાતુર થઈને ઘણાજ ખેદીત અન્તઃકરણથી કાળ ગાળવા લાગ્યા. સીતાની અવસ્થા જોયાથી ઘણાકાના અન્તઃકરણમાં તેનાં ઉપર ક્રોધા ઉત્પન્ન થઈ. સભામાં પ્રવેશ કર્યાબાદ વાલ્મીકિ આસન ઉપર નહિ બેસતાં સર્વ સાંભળે તેવી રીતે કેહવા

લાગ્યાકે, સભામાં બીરાજેલા જુદા જુદા દેશના રાજાઓ અને કૌશલ રાજ્યની પ્રજા. તમે સર્વ જાણોછો કે રાજા રામચંદ્રે વગર પાયાનો સ્તોકાપવાદ સાંભળ્યાથી ચિત્ત ચલાવીને ઘણીજ નિરપરાધિ જનકીનો પરિત્યાગ કર્યો છે. હવે હું તમને વિનંતિ કરું છું કે, તમે સર્વે મળી સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવાની રામચંદ્રને ખુલ્લે દીલથી ઠેકા આપો. જનકી સંપૂર્ણરૂપે પવિત્ર છે તે વિષે મનુષ્ય-માત્રના અન્તઃકરણમાં જરા પણ સંદેહ થઈ શકતો નથી.

આટલું બોલીને વાલ્મીકિ ચૂપરહ્યા, પછી સભામંડપમાં ઘણીજ ભારીકાલાહલ થયો. થોડીક વારે નરપતિઓએ અને બીજા મ્હોટા મ્હોટા માણસોએ ઉભા થઈ હાથ જોડીને વિનંતિપૂર્વક પોતાની સંમતિ જાહેર કરી કે, અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છીએ કે, રાજા રામચંદ્રે સીતા દેવીને ફરી ગ્રહણ કર્યાથી અમે ઘણાંજ આનંદિત થઈશું. પરંતુ બીજા કેટલાંક માણસો નીચું માથું કરીને મુંગા રહ્યા. રામ આટલીવાર સુધી ઘણાજ સંદેહથી કાળ ગાળતા હતા, પણ હમણાં તેમને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સીતાને પાછી ગ્રહણ કરવામાં સર્વ સાધારણોની સંમતિ જણાતો નથી. એથી તેમનું મુખ લેવાઈ ગયું અને તે ઘણા દુઃખી તથા બહાવરા બનીને રિચર નયનથી વાલ્મીકિનું મ્હો જોવા લાગ્યા. વાલ્મીકિનો ઉત્સાહ પણ ભંગ થઈ ગયો અને બીજોકુંઈ ઉપાય હવે નથી એમ તેમની ખાતરી થઈ. તેથી તે સીતાને સંબોધિને કેહેવા લાગ્યા, વત્સે જનકિ ! તારા ચરિત્ર વિષયમાં પ્રજાના મનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે તે હજી

સુધો દૂર થયો નથી; એટલામાટે તું કંઈ પ્રમાણ દેખાડીને સઉના અંતઃકરણમાંથી તે સંદેહ દૂર કર. સીત વાલ્મીકિની જમણી બાજુએ ઉભી રહીને ઘણાજ વ્યાકુલ ચિત્તથી દરેક પળે પરિગ્રહની વાટ જોતી હતી, તેવી વેળાએ વાલ્મીકિના આવાં વાક્ય સાંભળતાંજ વળનો ધા થયો હોય તેમ મૂર્છિત થઈ અને ખીલી રહેલી વેસ-પવનના સપાટાથી જેમ લચી જાય છે તે પ્રમાણે જમીન ઉપર ટુટી પડી.

માતાની આવી દશા જોયાથી બહુ એક પામીને કુશ અને લવ છાતી ફાટે તેમરોવા લાગ્યા. રામ આઠલી વાર સુધી અતિ મહાન્ સોકાનુરાગ પ્રિયતાની સહાયતાથી ધીરજ પકડી રહ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે તેમણે સીતાને જમીન ઉપર ટુટી પડતી જોઈ અને કુશ તથા લવના રડવાનો સાદ સાંભળ્યો ત્યારે તે ઊંડો નિશ્વાસ મૂકીને, હા! પ્રેયસિ! આટલું કહેતાંજ મૂર્છિત થઈને સિંહાસન ઉપરથી નીચે પડી ગયા. કૌશલ્યા પણ શોકથી ધણીજ વિઝલ થયાં અને હા વત્સે જનકિ! એટલું કહેતાંજ તેપણ મૂર્છિત થયાં. સીતાની બેહેનો પણ ધણીજ શોકાતુર થઈને હાય! હાય! આ શું થયું! એમ કહીને રોવા લાગી. આ સર્વ બનાવ જોઈને સભાના સઉ માણસો રતબધ તથા મૂઢ જેવા થઈને ચિત્રની પેઠે બેસી રહ્યા. ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન શોકથી ધણાજ દુઃખી થયા પરંતુ તેઓ ધીરજ રાખીને રામચંદ્રને શુદ્ધિમાં લાવવાના ઉપાય કરવા લાગ્યા. થોડીક વારે રામને શુદ્ધિ આવી, વાલ્મી-

કિએ પછી સીતાને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે ઘણી કોશેશ કરી. પરંતુ તે મહાષિના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. થોડીક વારે તેમને સમજાયું કે, સીતાએ આ લોક છોડ્યું છે!

સીતા ઘણીજ સુશીલા તથા બહુ સરળ હૃદયની હતી; તેના જેવી પતિપરાયણ સ્ત્રી કદિપણ કોઈના જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવી નથી. તે પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રમાં પતિ પરાયણતાના ગુણની એવી તો પરાકાષ્ટા દેખાડી ગઈછે કે, ઈશ્વરે માનવ જાતિને પતિવ્રતા ધર્મને ઉપદેશ આપવા માટેજ તેને ઉત્પન્ન કરી હતી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. તેના જેવી સર્વગુણ સંપન્ન સ્ત્રી કોઈ પણ વેળાએ ભૂમંડળમાં જન્મી નથી અને કદિપણ કોઈ સ્ત્રીએ તેના જેવું દુઃખ વેઠ્યું નથી, એવું જણાય છે.

સમાપ્ત.

